
nummer 13
najaar 2016

MOENSIANA

een uitgave van

stichting
petronella
moens de Vriendin van 't Vaderland

INHOUD

Van de redactie	3
De oude versus de nieuwe wereld	5
Utopie en satire in de achttiende eeuw	9
‘Zonnetje schieten’ op de Triton	14
Klein steedje, Aardenburg tijdens kleuterjaren Petronella Moens	21
Een reisverslag van een eerste bezoek op 6 augustus 2015 aan Aardenburg	26
Varia:.....	37
Pan Poeticon.....	37
Omdat ik iets te zeggen had.....	38
DBNL.....	39

Colofon

Nieuwsbrief *Moensiana* is een uitgave van de Stichting Petronella Moens, De Vriendin van 't Vaderland. De Stichting is opgericht op 1 februari 2000 te Nijmegen bij notariële akte, verleend door notaris Mr. J.J.M. ten Berge.

De stichting heeft ten doel a. de bewaring, bestudering en verbreding van het literaire, culturele en sociaal-maatschappelijke gedachtegoed van Petronella Moens, geboren te Kubaard in 1762, overleden te Utrecht 1843; b. het verrichten van alle verdere handelingen, die met het vorenstaande in de ruimste zin verband houden of daartoe bevorderlijk kunnen zijn. De stichting tracht haar doel onder meer te verwezenlijken door het (doen) houden van lezingen, het (doen) verschijnen van publicaties en het (doen) oprichten en in stand houden van een gedenksteen van Petronella Moens. Het financieel ondersteunen van bovengenoemde activiteiten door het verlenen van subsidies en financiële bijdragen.

Bestuur: Prof. Dr. Jan J.V.M. de Vet (voorzitter), Dr. P.S.I. Altena (secretaris), Dr. Ans J. Veltman-van den Bos (penningmeester)

Redactie: Peter Altena, Ans J. Veltman-van den Bos

Vormgeving: Weiko Piebes

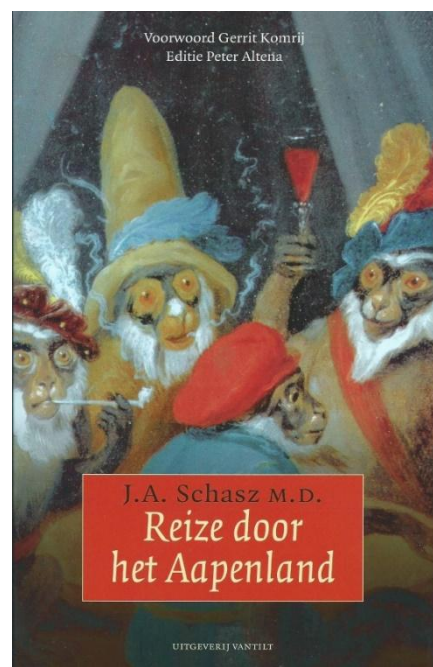
Van de redactie

Vijfhonderd jaar geleden beschreef Thomas More, een belangrijke Engelse humanist en politicus, zijn ideale staat in het beroemde boek *Utopia*. In het eerste deel uit hij zijn kritiek op het toenmalige politieke bestel in Engeland, waarin corruptie en decadentie welig tierden. In boek Twee schetst hij een ideale maatschappij, gesitueerd op een eiland. Overheersing en luxe zijn afgeschaft. Er worden verschillende godsdiensten beleden en goden aanbeden, maar in alle diversiteit aanvaarden de bewoners één godheid als schepper en bestuurder van het heelal.

Precies driehonderd jaar later, in 1816, verscheen¹ een exotisch-utopistische roman onder de titel *Aardenburg, of de onbekende volksplanting in Zuid-Amerika*, waarin een ideale maatschappij geschetst wordt door Petronella Moens. Een moderne bewerking met inleiding verscheen in 2001 bij Amsterdam University Press. Ans J. Veltman-van den Bos geeft in deze *Moensiana* een toelichting.

Reize door het Aapenland (1788)² van J.A. Schasz [pseudoniem van Gerrit Paape] behoort tot de satirische reisverslagen. Schasz richt zijn pijlen vooral op de politici, zoals blijkt uit de bijdrage van Peter Altena over utopie en satire in de achttiende eeuw.

Dat er geen hemel op aarde bestaat, blijkt uit het verhaal van Dick van Nisius, over de

¹ Uitgegeven bij François Bohn te Haarlem, genoemd bij Saakes VI, p. 239. Brinkman noemt een uitgave uit 1817 bij J. Radink te Amsterdam. Gr. 8 octavo, IV + 320 pagina's met titelgravure en vignet van W. van Senus.

² *Reize door het Aapenland*, 1788. J.A. Schasz M.D. [= Gerrit Paape]. Editie Peter Altena, 2007

rampzalige volksplanting in Nieuw-Guinea, een voorpublicatie van zijn boek over ontdekkingsreizen in de negentiende eeuw.

Verder vindt u in deze nieuwsbrief van *de Stichting Petronella Moens, De Vriendin van 't Vaderland* een artikel over de geschiedenis van het stadje Aardenburg door de stadsarchivaris Arco Willeboordse. Van Weiko Piebes treft u aan een actueel reisverslag van een bezoek aan Aardenburg, de stad in Zeeuws-Vlaanderen waar Petronella Moens haar jeugd doorbracht.

In de rubriek Varia enkele ontwikkelingen op het gebied van het Moensonderzoek en een terugblik op een aantal interessante bijeenkomsten in 2016, gerelateerd aan Petronella Moens.

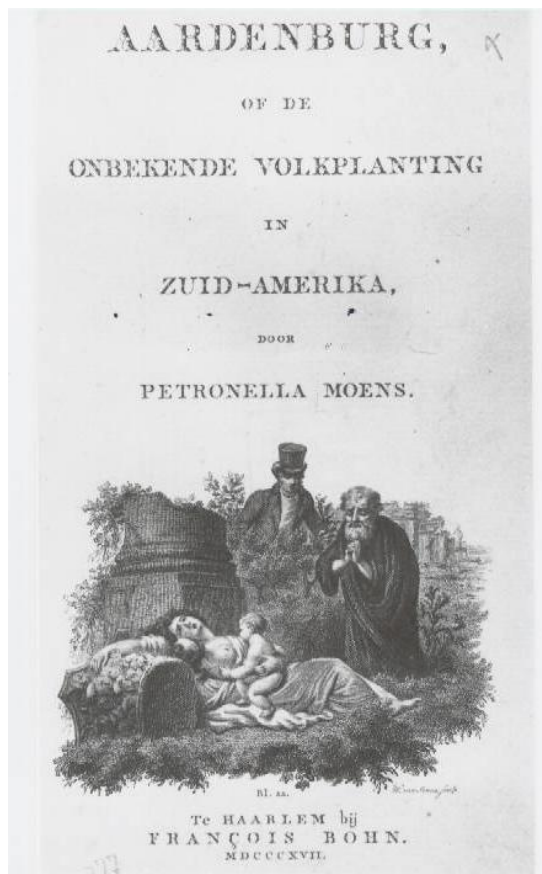

DE OUDE VERSUS DE NIEUWE WERELD

Aardenburg, of de onbekende volksplanting in Zuid-Amerika

Ans J. Veltman-van den Bos

Aardenburg vertegenwoordigde voor Moens het ideale jeugdland. Ondanks het rampjaar 1764 voor de familie – haar moeder Maria Albertina Lyklama à Nijeholt overleed in het

kraambed, de kleine Petronella werd door een ernstige kinderziekte nagenoeg blind - heeft Moens altijd met veel waardering teruggeblikt op de stad van haar jonge jaren. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat zij de naam *Aardenburg* koos voor haar imaginaire kolonie in Zuid-Amerika. In een exotisch-utopistische roman *Aardenburg, of De onbekende volk-*

[s]planting in Zuid-Amerika, uit 1816³ schetst Petronella Moens een ideale maatschappij, niet bestaand, maar wel mogelijk. Vooral dat laatste aspect onderscheidt deze roman van andere utopistische werken, zoals *Utopia* (1516)⁴ van More, *Christianapolis* (1619) van Johann Valentin Andreae⁵ en *New Atlantis* van Francis Bacon (1627)⁶.

Gullivers Travels (1726)⁷ van de Ierse schrijver Jonathan Swift bevat weliswaar scherpe kritiek op de Europese samenleving, net als *Aardenburg* van Petronella Moens, maar het is een satire en bevat nonsensverhalen, terwijl Moens er in haar voorwoord al op wijst dat de bedoeling is een ideale maatschappij te tonen. Een inspirerend voorbeeld voor gewenste werkelijke hervormingen.

De ideologie van deze volmaakte maatschappij wordt de lezer in nauw verband

³ *Aardenburg, of de onbekende volk[s]planting in Zuid-Amerika*, 1817 Haarlem, François Bohn, Amsterdam, J. Radink. *Aardenburg of De onbekende volksplanting in Zuid-Amerika*, roman van Petronella Moens, Inleiding en bewerking Ans J. Veltman-van den Bos en Jan de Vet. Amsterdam University Press, 2001

⁴ *Utopia*, 1516 De bijbels Humanist Thomas More schetst een ideale samenleving.

⁵ *Christianapolis*, 1619. Andreae, een Duitse theoloog met sympathie voor de Rozenkruizers, schrijft een vrije navolging van More's *Utopia*, met sterk pedagogische inslag. Een ware christelijke samenleving.

⁶ *New Atlantis*, 1627. Sir Francis Bacon. Een utopisch eiland Bensalem, waar christelijke deugden en menselijk vernuft overheersten.

⁷ *Travels into Several Remote Nations of the World, in Four Parts. By Lemuel Gulliver, First a Surgeon, and then a Captain of Several Ships*. 1726, Jonathan Swift. Scherpe satire op de Engelse en Europese samenleving, het hof en de menselijke moraal.

met de beschreven gebeurtenissen voorgehouden, maar ook in enkele hoofdstukken expliciet ontwikkeld.

Adolf Tavenier en zijn vriend Stotgart zijn de belangrijkste personages. Het boek schetst hun jeugd, hun liefdesleven en de stichting van de kolonie *Aardenburg*. In deze multiculturele samenleving gelden strenge voorschriften en aanzien van godsdienst en moraal, opvoeding en onderwijs, werk en zorg voor elkaar. Moens lardeert haar boek met een aantal liefdesgeschiedenissen en een robinsonade in de Stille Zuidzee.

Slavernijdiscussie

Een aparte categorie bewoners vormen de slaven en de vrijgekochten. Moens schetst een slavenmarkt, de avonturen van een gevluchte slaaf en een brief van een negermeisje aan haar zus in Afrika, over het zware leven van de slaven en hun relatieve geluk in de kolonie *Aardenburg*. Dat raciale verschillen volstrekt geen huwelijksbeletsel vormen, vloeit voort uit de mensopvatting van Moens. Stotgart huwt een negerin die weduwe is en moeder, Valentijn trouwt een inboorlinge van de Zuidzee-Eilanden. Hoewel Nederland in 1863 de slavernij in de West afschafte, mochten de slaven pas in 1873 de plantages verlaten. Al in 1791 protesteerden Petronella Moens en haar vriendin Adriana van Overstraaten tegen de slavenhandel.

Fragment uit: 'Dichterlijke gedachten bij den Slaavenhandel' in: *Dichterlijke Mengelingen*, van Adriana van Overstraten en Petronella Moens, 1791, p. 22-27.

Waarom bedekt een treurgordijn
Den luister onzer Christen eeuwen?
Spot vrij, ô nakroost der Hebreëuwen!⁸

⁸ Hiermee worden de christenen bedoeld.

Daar eendrachts witte roosjes⁹ sneeuwen,
Kruipt eigenbaat, in valschen schijn;
De slavernij
Zweeft haar op zij',
En trapt de onschendbre hemelwetten;
Ginds sleept 't geweld de onnoozle schaar;
De winzucht wenkt den handelaar;
Hij durft, voor 't Godgewijd altaar,
Der Christnen menschlijk recht verpletten!

Fragment uit gedicht: 'Bij het afschaffen van den slaavenhandel door de Fransche Natie' door Petronella Moens uit de bundel *Vruchten der eenzaamheid*, 1798, p. 24.

Mijn God! Ik vind geen woorden,
Die mijn gedachten schildren.
De menschheid is veradeld;
De vrije Fransche Natie,
Verbreekt der slaaven keten;
Zij noemt verdrukte Negers,
Haar vrijgebooren broeders.-
De menschheid is veradeld;
Zij wringt gevloekte boeien,
Van langgekromde halzen.
Ik zing voor u, ô Godheid!
Met stervend stof omkleed.

De kolonisten in *Aardenburg* zijn menselijke, goede bestuurders, zoals blijkt uit de [noodzakelijke] aankoop van slaven op de markt voor hun nieuwe onderneming:

Zo aarzelde een Donna, uit Spanje gekomen, of zij tot vermaak een aap zou aanschaffen of een jong negerkind. Ontroerend is de 'redding' uit de handen van een wrede slavenhandelaar van een liefdespaar en een moeder met haar kind. De negociant wilde hen gescheiden van de hand doen. Na het vrijkopen van de slavin met haar kind, vertelt Moens:

⁹ Aanduiding van menselijke solidariteit, schoon als de weelde van witte roosjes.

Dat de Zwarten de Blanken wantrouwden, dat vele van hen geene vriendschappelijke neigingen, maar afkeer en wraakzucht in het hart voedden, o, dat was natuurlijk; doch de beide Vrienden deden hun best, om allengs meer en meer een gepast ontzag inteboezemen, en het gul vertrouwen van deze natuurkinderen te winnen. Zij deden hunne meerderheid in kennis en beschaving, en vooral in levenswijsheid altijd duidelijk gevoelen; doch daar zij de waarde van den mensch naauwgezet eerbiedigden, was de schandelijke slavernij in een zachte redelijke dienstbaarheid welhaast herschapen. 'Gij allen kunt uwe vrijheid alras verdienen'- zeide Adolf, die met drift de taal der Negers leerde, en zich intusschen door tolken deed verstaan.¹⁰

Godsdienstige rituelen

De kerk van *Aardenburg* kent twee sacramenten, Doop en Avondmaal. De doop door onderdompeling geschiedt niet aan pasgeborenen, maar aan 'onderwezenen', die daarmee hun geloof belijden en deelgenoten worden van het eeuwig, zalig leven. (p. 91). De uitvoerige beschrijving van de Avondmaalsviering toont Moens' opvatting over de gelijkheid der mensen. Alle inwoners, negers, blanken, indianen vierten als één gemeente hetzelfde 'Liefdemaal'.

In *Aardenburg* wordt op negers en indianen geen pressie uitgeoefend tot overgang naar het christendom. Onderwijs over de natuur en catechisatie gaan hand in hand. Sprookjes en spookgeschiedenissen worden ongeschikt geacht voor kinderooren, omdat ze geen nuttige lering bevatten en niet tot plichtsbetrachting aanzetten, een in de

Verlichting vaker verkondigd vooroordeel. Op basis van kerkelijke tradities beschrijft Moens plechtigheden in de kolonie, zoals verplichte ochtend- en avondviering, met zang en dans, naamgevingsceremonie, waarbij nieuwgeborenen aan 'den Godsdienst plechtig worden toegeheiligd' en de plechtige paasviering, waarbij de in dat jaar geboren kinderen worden ingewijd. Dit gebeurt in een tempel, die open staat voor alle bewoners. De gedachte is dat allen dezelfde God vereren al is het dan niet onder dezelfde naam.

Moens heeft altijd gepleit voor begraven buiten de kerkmuren. Deels uit hygiënisch oogpunt, deels uit de opvatting dat in de dood en voor God alle mensen gelijk zijn. Bovendien ziet Moens in de vergankelijkheid van het menselijk bestaan een overgang naar een leven na de dood. Zij besteedt in *Aardenburg* veel aandacht aan het begrafenisritueel.

Onderwijs en opvoeding

De roman *Aardenburg* vormt een ideaal platform voor Moens om haar ideeën over een verlichte opvoeding te etaleren. Voorlichting, tolerantie, bestrijding van bijgeloof en afschaffing van adellijke voorrechten vormen de basis. Veel aandacht besteedt zij aan het meisjesonderwijs en opvoeding in beeldende kunsten. Mexicanen en Chilenen brengen graag hun kinderen naar school in *Aardenburg* waar zij leren lezen en schrijven. Volgens Moens kan de ontwikkeling van het kind niet los worden gezien van zijn leefomgeving. In *Aardenburg* is dat de onbedorven natuur, maar de hoofdpersoon Albert Tavenier maakt ook reizen naar Europa en hoort reisverhalen over bezoeken aan Hellas, Palestina en Egypte (hoofdstukken 3 en 4).

¹⁰ *Aardenburg, of de onbekende volksplanting in Zuid-Amerika*, door Petronella Moens 1816/1817, p.118-119.

In contrast met het oude Europa is *Aardenburg* jong en vitaal, zedelijk gezond en zo door en door christelijk dat het wel 'het voorhof' van de hemel lijkt (p. 126). Europa's beschaving daarentegen is 'door ouderdom beuzelachtig geworden' (p. 46) en zijn moraal door decadentie aangetast, gedegenerereerd door 'misbruik van driften en genietingen' (p. 120).

Recensie

In een niet al te vleierende bespreking van *Aardenburg* in het gerenommeerde tijdschrift

Vaderlandsche Letteroefeningen, 1817-1, p. 529 beschrijft de recensent Moens' ideale maatschappij waarin jong en oud, mens en dier in volmaakte harmonie leven. Vrede en rust heersen alom. Dat staat in schril contrast met de werkelijkheid:

Arme werkelijke wereld! Arm Europa, met uwe aardappelen en Rumfordsche soep! En dat heet bij ons alreeds weldadigheid!!!

UTOPIE EN SATIRE IN DE ACHTTIENDE EEUW

Van Simon Tyssot de Patot tot Gerrit Paape

Peter Altena

In 1969 hield P.J. Buijnsters in het kader van het 'Studium Generale der Gelderse Leergangen in Arnhem' een voordracht over 'imaginaire reisverhalen in Nederland gedurende de 18e eeuw'. Die tekst, verschenen als een klein boekje, werd in 1984 herdrukt in Buijnsters' *Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw* en opgenomen in de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse letteren.

In zijn lezing schonk Buijnsters aandacht aan het fenomeen van het imaginaire reisverhaal en de populariteit van het genre in Nederland. Hij definieerde het imaginair reisverhaal (voorlopig) als 'een reisverhaal dat, ook wanneer het de schijn wekt reële handelingen of gebeurtenissen te beschrijven, toch qua intentie verder reikt, waarbij het de auteur uiteindelijk meer te doen is om dit ideële plan dan om het feitelijk gebeuren'.¹¹

Die omschrijving wil ik toetsen – en zo mogelijk preciseren – aan de hand van enkele imaginaire of utopische reisverhalen, die in Nederland zijn verschenen, in het bijzonder aan *Voyages et Aventures de Jaques Massé* (1714) van de in Deventer docerende hugenoot Simon Tyssot de Patot en aan enkele imaginaire reisverhalen van Gerrit Paape, om te beginnen aan zijn onder het

pseudoniem J.A. Schasz geschreven *Reize door het Aapenland* (1788) en zijn onder eigen naam geschreven tijdreis, *De Bataafsche Republiek* (1798).

In zijn Arnhems college liet Buijnsters zijn definitie van het imaginair reisverhaal volgen door een bespreking van de relevante studies over het genre. Daarbij ontstaat de indruk dat utopia's, werken die in navolging van *Utopia* (1514) van Thomas More geschreven zijn, een onderdeel zijn van de bredere stroom imaginaire reisverhalen. Het tweede deel van zijn voordracht bestaat uit een overzicht en bespreking van belangrijke, in Nederland en in het Nederlands uitgebrachte imaginaire reisverhalen. In het Nederlands verschenen vertalingen van imaginaire reisverhalen worden in dat overzicht meegenomen. Merkwaardig genoeg niet de reisverhalen, die in het Frans verschenen bij Nederlandse uitgevers en geschreven waren door auteurs die in de Republiek verbleven.

In *Voyages et Aventures de Jaques Massé* wordt de werkelijk ogende wereld, waarin bekende steden als Abbeville, Parijs, Dieppe, Lissabon en Londen voorkomen, door een schipbreuk verlaten. De bekende wereld raakt buiten beeld. De meeste schipbreukelingen proberen het contact met die bekende wereld te herstellen: zij vestigen zich nabij het strand en blijven gericht op schepen in de verte die voor redding en terugkeer kunnen zorgen. Een drietal, meer avontuurlijk aangelegde schipbreukelingen gaat op verkenning uit, het trio, onder wie de titelheld Jaques Massé, reist naar het hart van het eiland en trotseert onderweg vele gevaren.

¹¹ P.J. Buijnsters, 'Imaginaire reisverhalen in Nederland gedurende de 18e eeuw', in: id., *Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw*, Utrecht 1984, p. 8.

Met een nieuwe wereld in zicht zien de reizigers zich gestuit door een gigantische kloof en een groot meer. Bij het overwinnen van deze laatste hindernissen verongelukt een van de drie reizigers, naakt bereikt het tweetal het koninkrijk van koning Bustrol.

Tijdens hun verblijf in het koninkrijk valt er voor hen veel te bewonderen, maar hun geluk blijkt er niet bestendig. Zij ontluchten het koninkrijk en vinden hun makkers, jaren later, terug op de plaats waar zij vertrokken.

In de tekstgedeelten vóór en na het verblijf in het koninkrijk lijkt de schijn gewekt dat de reisbeschrijvingen uit het echte leven gegrepen zijn. Die episoden bieden niet alleen een referentiële topografie, maar ook een traceerbare chronologie. Met de semi-utopische samenleving van koning Bustrol ligt dat anders. Het vraagt heksentoeren om dat land te betreden en te verlaten: er lijkt een haast onneembare grens te liggen tussen beide werelden. De coördinaten van Bustrols koninkrijk zijn helemaal niet zo duidelijk. Het is in dat verband treffend dat klokken in dat koninkrijk ontbreken. Het lijkt me onwaarschijnlijk dat de beschrijving van het koninkrijk de ambitie en het effect heeft van écht en waarheidsgetrouw.

Intenties zijn altijd moeilijk vaststelbaar. Dat geldt ook voor imaginaire reisverhalen. In Buijnsters' definitie is sprake van het 'ideële plan', waar het de auteur meer om begonnen is. Wat in *Voyages et Aventures* dan dat 'ideële plan' is, is niet zo gemakkelijk vaststelbaar. Het adjectief 'ideeel' kan hier gemakkelijk voor misverstand zorgen: het betekent zeker niet 'ideaal', al heeft dat er in Buijnsters' openbare les alle schijn van, maar 'denkbeeldig' of 'illusoir'? Het koninkrijk van Bustrol biedt zeker geen blauwdruk voor een betere samenleving, maar is vooral een ándere wereld die op de onze lijkt en ook

weer niet. Is 'ideeel' hier dan een synoniem voor 'op het niveau van denkbeelden'?

In een prachtig essay over Erasmus' *Lof der Zotheid* (1511) schreef Karel van het Reve dat Erasmus de lezer de pas 'naar een eenvoudige omkering' afsnijdt: 'De lezer weet niet waar hij eigenlijk aan toe is, en dat is in zekere zin, het doel van iedere goede schrijver.'¹² Wat voor Erasmus gold ook voor zijn humanistische spelkameraad Thomas More en diens *Utopia*. 'Je weet soms niet helemaal zeker of de auteur wel het omgekeerde meent van wat hij zegt', aldus Van het Reve. Lichtzinnigheid zag in het verleden (en heden) in *Utopia* een 100% ideale wereld, om vervolgens kritiek te leveren op dat Utopia. Zo eenvoudig is het gelukkig niet.

Utopische (en andere door humanistische speltradities bepaalde) geschriften, zoals ook *Voyages et Aventures*, spelen dubbel spel. De beschaving van koning Bustrol is ideaal, maar misschien ook niet helemaal. Het is de lezer die het hierbij voor het zeggen heeft en die mag bepalen wat ideaal is en wat niet. Als er al een ideeel plan is, dan is het dat de lezer als het ware met de bouwstenen van de eigen en de in lectuur bezochte imaginaire wereld aan de slag moet om zelf een betere wereld te maken.

Over wat ideaal is, spreekt noch Utopia noch *Voyages et Aventures* zich ondubbelzinnig uit. Veel scherper brengt Simon Tyssot de Patot het verderfelijke in beeld. Na zijn bevrijding van het eiland belandt Massé in Goa. De inquisitie weet hem te vinden, Massé belandt in de gevangenis en op de galeien. Intussen weer in een bekende wereld worden de omtrekken van een dystopie geschetst.

¹² Karel van het Reve, 'Tot woede van de dokter van koorts hersteld', in: id., *Verzameld Werk*, deel 6, Amsterdam 2011, p. 453-454. Het essay verscheen eerder in *NRC/Handelsblad* 6-11-1986.

Onderweg, naar het koninkrijk en later, op de weg terug, onder kameraden en op afgelegen plaatsen, kletst Jaques Massé zijn tong droog. In die gesprekken zijn het vaak de anderen, zoals koning Bustrol en de Chinees in de cel van Goa, die de bestaande denkbeelden over God, de Bijbel, de natuur, de mens ter discussie stellen. Jaques Massé kiest in die gesprekken zelden eenduidig positie. Dat is aan de lezer, die als het ware mee mag spreken en eenduidigheid mag construeren.

Het op losse schroeven (laten) zetten van vertrouwd gedachtegoed gold als een provocatie, die in het begin van de achttiende eeuw gretig geassocieerd werd met Spinoza. Tyssot de Patot probeerde niet per ongeluk tot associaties. Massé ontmoet onderweg een aantal lenzenslijpers en daarmee knipoogt Tyssot naar de goed ingevoerde lezer die wist dat ook Spinoza lenzen sleep.

Het imaginaire reisverhaal van Simon Tyssot de Patot verscheen zonder naam van de schrijver, met mystificaties omtrent het jaar van verschijnen, plaats van verschijnen en naam van de drukker. Sommige lezers lazen in de avonturen atheïstische overtuigingen en namen dat dan vervolgens de schrijver zeer kwalijk. De schrijver hield zich wijselijk enkele decennia schuil achter het mom van anonimiteit.

Gerrit Paape koos in 1788 een andere vermomming. Om de verwarring te vergroten – het genre gaat altijd gepaard met mist – nam Paape het pseudoniem Dr Schasz over van een ander. Dat pseudoniem was zo'n acht jaar ervoor veel en gretig gebruikt door Pieter 't Hoen. Van de enige jaren ongebruikt gebleven vermomming maakte Paape dankbaar gebruik in zijn *Reize door het Apenland*, dat in 1788 verscheen. Dit

pseudoniem hield ruim twee eeuwen enkele gemoederen bezig.¹³

Een anonieme reiziger ontvlucht een land, omdat hij beschuldigd wordt van moord en doodslag. En dat terwijl zijn enige schuld bestaat in passiviteit. Als hij merkt dat zijn vrouw, dienstmeid, paard en hond gelijktijdig in het water vallen en dreigen te verdrinken, duurt zijn wikken en wegen – wie van de vier te redden? – zo lang dat alle vier het leven laten. Slechts door te vluchten kan de hoofdpersoon het vege lijf redden.

Tijdens de vlucht heeft de hoofdpersoon het idee dat hij de wereld uitwandelt, uiteindelijk belandt hij op ongebaande wegen. Net als in *Voyages et Aventures* is er in *Reize door het Apenland* een grenservaring: de mensenwereld wordt verlaten en via een soort niemandsland – kloof en meer, onregelmatig en woest wegdek.

Uiteindelijk komt de reiziger aan in een apenland, waar hij wordt gehouden voor een voormalige aap die het gelukt is om mens te worden. De woorden van de mens worden in het apenland zeer serieus genomen. De apen zijn nieuwsgieriger naar de mensenwereld dan de mens naar de wereld van de apen. Iets vergelijkbaars gold voor Jaques Massé in het koninkrijk van koning Bustrol: Massé wordt het hemd van het lijf gevraagd, terwijl Massé zijn gebrek aan belangstelling met moeite weet te onderdrukken.

De apenwereld blijkt in de greep van een levensgevaarlijk meningsverschil. Niet over het doel is er onenigheid – alle apen willen betere apen worden, ja zelfs menswording is wat nagestreefd wordt –, maar wel over de middelen. Sommige apen geloven dat innerlijke vervolmaking de weg is die naar verbetering leidt, andere apen zien meer heil

¹³ J.A. Schasz M.D., *Reize door het Apenland*, ed. Peter Altena. Nijmegen 2016, p. 103-107.

in het verwijderen van beharing en het afkappen van de staart. Grofweg openbaart zich hier een tegenstelling tussen morele verbetering en fysieke aanpassing.

De partij, die het afkappen propageert, wint met behulp van duistere machinaties. De uitvoering van de plannen ontaardt in een verschrikkelijk bloedbad.

Het apenland mag een imaginaire wereld zijn, een ideale of utopische wereld is het bepaald niet. In het verhaal worden nauwelijks pogingen gedaan de lezer ervan te overtuigen dat de ontvluchte mensenwereld en de bezochte apenwereld echt bestaan. De steden hebben geen naam, de tijd kent geen jaartallen. Wat de verder reikende intentie van de reisbeschrijving en het ideël plan is, waarvan Buijnsters dacht dat het daar voor de schrijver om begonnen was, dat is niet zo helder.

Als de mensenwereld en de apenwereld beide in de ban zijn van onrecht en onverstand ligt het voor de hand te concluderen dat beide werelden elkaar spiegelen, maar weerspiegelen zij ook een wereld die de lezer kent? De lezer wordt ook in *Reize door het Aapenland* aan het werk gezet: wie zijn in zijn wereld de apen die voor een cosmetische verbetering van mens en maatschappij kiezen?

Buijnsters meende in 1973, in zijn editie van *Reize door het Aapenland*, dat de domme apen wel moesten staan voor de patriotten die de Franse Revolutie na-aapten, maar dat deden zij dan in een tekst die een jaar voor de Franse Revolutie verscheen. Naar mijn idee ging Buijnsters met zijn zoektocht naar overeenstemming met de werkelijkheid in op de uitnodiging van Schasz om de satire zelf te vervolmaken. In 1788 ging die uitnodiging ook uit aan de lezer om het verhaal te betrekken op de aan hem bekende wereld.

De vlucht uit de mensenwereld, waar *Reize* mee begint, zet daarbij de toon: voor de meeste lezers zal die vlucht een verbeelding zijn geweest van de massale vlucht van patriotten na de Pruisische inval van 1787. Op het moment dat de reiziger de apenwereld betreedt, is de lezer overgeleverd aan zijn eigen kompas. Is dit Nederland ánders? Of de Zuidelijke Nederlanden? Wie het weet, mocht het in 1788 denken en zeggen.

Tien jaar later publiceerde Gerrit Paape, nu zonder vermomming, *De Bataafsche Republiek*. Volgens zijn 'Voorbericht' was hem vaak verweten wel te weten wat er mis was in de wereld, maar niet te kunnen zeggen wat de weg naar de verbetering was. Om dat verwijt te pareren zou hij nu een 'kleine schets' geven van een wereld die van veel gebreken gezuiverd was.

In het verhaal waagt een tweetal reizigers, een slimme meester en zijn domme knecht, zich via een tijdreis in de wereld van 1998. Voordat de reizigers aankomen in de nieuwe wereld moeten zij een toverdrankje slikken en een diepe nachtrust doorstaan. In de wereld van 1998 krijgen de mannen van 1798 uitgelegd hoe de onvolkomen wereld van toen langzaam maar zeker is geëvolueerd in een veel betere wereld.

Intussen worden beide werelden, die van toen en twee eeuwen later, nauwelijks als werkelijke werelden gerepresenteerd. De intentie van de auteur lijkt op het eerste gezicht maar al te duidelijk: het programma van het radicale patriottisme wordt in 'de Bataafsche Republiek' gerealiseerd. Het 'ideële plan'?

De lezer lijkt bij zijn kennismaking met de imaginaire wereld van Paape weinig te vertellen te hebben: zó moet het worden! Toch biedt Paape voor zijn lezers een uitweg.

De domme knecht plaatst kanttekeningen bij de ideale wereld: alcohol is taboe en het heerlijk ruziën over godsdienst is voorbij, de ideale wereld is verschrikkelijk saai. De knecht

zorgt daarmee voor een noodzakelijk tegengeluid in het utopia van 1998. Zo ontstaat er een beetje verwarring: is dat geluk wel zo feestelijk?

‘ZONNETJE SCHIETEN’ OP DE *TRITON*

Een volksplanting die ontaarde in een nachtmerrie

Dick van Nisius

We weten het allemaal, een hemel op aarde bestaat niet. Utopia's zijn per definitie gedoemd te mislukken. Bouwmeesters en bewoners van gedroomd land zijn nu eenmaal, hun goede voornemens ten spijt, falende wezens, vooral als support van het thuisland ontbreekt.

De Italiaanse wereldreiziger, graaf Carlo de Vidua (1785-1830) is begenadigd met een scherpe blik en een groot analytisch

vermogen. Geplaagd door het starre en conservatieve klimaat aan het hof van het Sardijnse koningshuis, waar zijn vader minister is, besluit hij dit benauwende milieu te ontvluchten en alle vijf werelddelen te bezoeken. Hij wil er een allesomvattend reisverhaal over schrijven.

Hoofddoel van zijn onstuitbare ontdekkingsdrang is de nieuwe Nederlands-Indische kolonie *Merkusoord* * (1828-1836), gevestigd in de hals van de zogenaamde Vogelkop op Nieuw-Guinea. Nederland heeft daar een bestuurspost gevestigd om het eindpunt van haar koloniale rijk veilig te stellen voor Britse expansiedrang. Het is een

koloniale enclave in het nog onontgonnen deel van Nederlands-Nieuw-Guinea.

Al kort na zijn aankomst in juli 1830 (hij zal er maar tien dagen verblijven) velt Vidua zijn oordeel: deze nederzetting kan onmogelijk een lang leven beschoren zijn. *Merkusoord* is een enorme broedplaats van de dodelijke malariamuskiet die dood en verderf zaait. Vijandige Papoea's proberen de settlers te verdrijven, geholpen door meegevoerde Javaanse dwangarbeiders. Smeekbeden richting Ambon, om versterking blijven onverhoord.

Het garnizoen in *Merkusoord* heeft snelle, wendbare schepen nodig om de Papoea's in hun ranke prauwen te kunnen achtervolgen. Maar ondersteuning door het moederland blijft uit. De nederzetting kost alleen maar geld. Ambon is het epicentrum van de militaire macht en een lucratieve kolonie met haar kruidnagelcultuur, waar wel ruim in wordt geïnvesteerd.

De Italiaanse graaf die na een tocht over Java het eiland Ambon aandoet en er geruime tijd verblijft, ziet dat de Nederlanders een geraffineerde methode toepassen om de bevolking van het eiland voor zich te winnen. Ze beginnen een uitgekiende evangelisatiecampagne. Een bekeerde bevolking zal zich gemakkelijker voegen, is de gedachte en dus sturen ze tientallen predikanten naar Ambon met in hun kielzog een legertje onderwijskrachten dat educatie moet brengen, maar vooral wordt ingezet om de leerlingen te kneden naar het Nederlandse model.

Slecht nieuws heeft snelle wieken. Doodzieke kolonisten die van *Merkusoord* naar Ambon zijn vervoerd, vertellen over de ellende die ze hebben doorstaan. De nieuwe kolonie is een sterfhuis. Wie daar naartoe gaat, loopt grote kans er niet levend vandaan te komen. Vidua,

te gast bij de Molukse gouverneur Ellinghuyzen, brengt samen met hem een bezoek aan een concentratiekamp avant la lettre. Het gouvernement houdt hier gevangen genomen opstandelingen uit de Java-oorlog * bijeen om die later als dwangarbeiders naar de nieuwe nederzetting te transporteren. Ze hebben intussen gehoord dat hen daar een zekere dood wacht. Vidua observeert, trekt zijn conclusies en fileert de kansloze volksplanting. In brieven aan het Italiaanse thuisfront vertelt hij over de geraffineerde kolonisatiepolitiek van de Hollanders.

Op de rede van Ambon ligt de schoener *Iris* * een bevoorradingsschip van de koloniale marine, klaar om weer over te steken naar *Merkusoord*. Ellinghuyzen die op de hoogte is van Vidua's plan om het terra incognita van Nieuw-Guinea te exploreren, biedt hem passage aan en stelt zijn gast voor aan de commandant van de schoener, kapitein-luitenant-ter-zee, De Boudyck-Bastiaanse die zijn hut met hem

Merkusoord Deze bestuurspost en volksplanting is vernoemd naar Pieter Merkus (1787-1844) gouverneur van de Molukken. Deze kolonie wordt vaak in een adem genoemd met de versterking Fort DuBus die kort de kolonisten kort na hun landing optrokken. De kleine fortificatie had een houten palissade en vier bastions met scheepsgeschut en is vernoemd naar gouverneur-generaal Leonard duBus de Gisignies (1780-1849).

Java-oorlog (1825-1830), een strijd die voornamelijk gevoerd werd in de vorstenlanden Jokjakarta en Soerakarta o.l.v. Diponegoro. Deze Javaanse prins zag zichzelf als de bevrijder van Java. Hij werd op 28 maart 1830 door verslagen door een task force van generaal Hendrik de Kock, gevangen genomen en verbannen naar het eiland Sulawesi.

Iris, kleine schoener die samen met het veel grotere fregat Triton deelnam aan de zoektocht naar een geschikte landstreek voor een volksplanting op Nieuw-Guinea.

deelt. Beide mannen kunnen goed met elkaar overweg en al snel ontstaat er een warme vriendschap. Bastiaanse, zoals hij kortweg genoemd wordt, praat hem bij:

*“Tijdens mijn derde reis naar Merkusoord in augustus 1828 sloegen er hier acht bannelingen aan het muiten, om precies te zijn, vier mohammedaanse priesters en vier Javaanse opstandelingen. Onder hen was een inlandse matroos die Mandoer heette. Zijn medegevangenen noemden hem een maharadjah. * Die knaap was gevlucht uit het kamp waar hij vastzat, maar ze hadden hem weer gepakt. Hij bleek de gangmaker te zijn van die muiterij. Hij had aan zijn maats verteld dat Merkusoord de hel op aarde was. De mensen stierven er als ratten. Je was er volstrekt kansloos. “We moeten snel in actie komen”, porde hij zijn lotgenoten op. Ze hebben toen een complot gesmeed om de hele bemanning om te brengen en deze schuit over te nemen. Ik maak mezelf nog altijd het verwijt dat ik die lui tijdens onze overtocht teveel vrijheid hebben gegeven. Hoe dan ook, ik lag te slapen, toen ik opeens wakker werd van een oorverdovend tumult aan dek. Ik hoorde luitenant Lemmers schreeuwen: “Amok, ze vermoorden ons.” Ik sprong uit mijn kooi, greep m’n sabel en rende naar de brug. In een oogwenk zag ik wat er aan de hand was. Overal lag bloed. Luitenant Lemmers en de roerganger Paré waren verwickeld in een gevecht. Ik dacht: dit gaat fout, we zitten veel te dicht op elkaar, we kunnen zo niet uithalen met onze wapens. Ik brulde: “Achteruit jullie, maak ruimte, verdomme! Ze begrepen wat ik bedoelde en zorgden voor slagruimte. Meteen kregen we de overhand. Ze deinsden terug. Een van de vier priesters die gewond was geraakt, sprong overboord. Ik denk dat hij een prooi voor de haaien is geworden. De overgebleven muiters hebben we ontwapend, vastgebonden en toen we aankwamen, overgedragen aan het garnizoen. Aan onze*

kant waren er twee doden gevallen en twaalf

CARLO DE VIUDA

gewond geraakt.”

Nergens in zijn brieven laat Vidua blijken dat hij geshockeerd is door het rauwe leven aan boord, de ieder-voor-zich-mentaliteit en het klasseverschil tussen de officieren en janmaat. Twee grote zeilen worden aan repen gescheurd, een mast dreigt het te begeven en ze maken water. Het nietige schoenertje is een speelbal van de golven. Een officier geeft lucht aan zijn paniek en brult dat ze naar de kelder gaan. In het ruim beneden waden de matrozen tot hun middel door het water. Alle pompen zijn in gebruik, maar het water wil niet zakken. Ze maken slagzij. Vidua vraagt hoe erg de situatie is, maar ze negeren hem. De pompen kunnen het niet aan, matrozen, officieren en zelfs de scheepsarts proberen met vaten de stortvloed te lijf te gaan. Carlo voelt zich verloren en nutteloos, maar dwingt zichzelf tot kalmte. *“Ik zag gelukkig geen gebroken mast of roer”, schrijft hij, “ik probeerde me te vermannen, deed een schietgebedje en me niet over te geven aan*

paniek.” Bastiaanse staat op het punt het schip te verlaten. Als hij de grote reddingssloep wil neerlaten in de kolkende massa, schreeuwt een officier dat het water niet verder stijgt. De plotseling opgestoken storm lijkt te gaan liggen. Grote opluchting, want de sloep biedt te weinig plaats voor de hele bemanning. Bastiaanse neemt zijn passagier in vertrouwen: *“Desnoods hadden we onze wapens gebruikt om de matrozen eruit te werken.”* Vidua laat niet merken dat hij geschokt is door dit staaltje elitaire overlevingsstrategie. In zijn briefverslag zegt hij laconiek dat hij er maar vanuit ging dat Bastiaanse hem tot de officieren zou hebben gerekend.

Aangekomen bij *Merkusoord* trekt Vidua zijn plan. Hij heeft genoeg verhalen gehoord over de dodelijke moerasdampen die hier opstijgen. Hij voelt er niets voor om aan de wal te overnachten. In de twee jaar dat de kolonie bestaat, zijn er al twee bevelhebbers, twee artsen en een twintigtal soldaten gestorven, een derde van het garnizoen. Hij heeft medelijden met de kolonisten die geen kant op kunnen.

Aan zijn familie schrijft hij:

Zoals ik erover denk is deze nederzetting nergens goed voor. Er is hier niets om handel mee te drijven en er zijn te weinig bewoners. Naar het schijnt wil het Nederlandse gouvernement hier een landbouwkolonie stichten. Eerlijk gezegd verbaas ik me erover dat zo’n wijs bestuur voorbij gaat aan het feit dat het voor Europeanen onmogelijk is zulk zwaar werk vol te houden in dit tropische klimaat. En dan de onnozelheid van de kolonisten. Nog niet zo lang geleden zorgde gouverneur Ellinghuyzen ervoor dat er vee werd gestuurd naar de nieuwe kolonie. De opzet was om er een veestapel te laten groeien. En wat denken jullie dat de bevelhebbers deed? Hij slachtte de stier

omdat die het beste in z’n vlees zat. Zo sneuvelde de nieuwe Adam van het gehoornde ras nog voor hij zijn vruchtbare werk had kunnen verrichten. Het is trouwens een verschrikkelijke kerel, die bevelhebber, een beest, iemand die zich weinig geliefd maakt.”

Op 11 juli gaan ze weer onder zeil, richting Ambon. Maar de worsteling van de kolonisten gaat door en de onvrede neemt toe. Er is nog maar weinig incasseringsvermogen. Sinds de vestiging van de volksplanting in augustus 1828 zijn intussen drieënhalf jaar verstreken. Commandant Lamzweerde van der Horst, inmiddels de achtste commandant, neemt geen blad voor zijn mond. Het is hem allemaal boven het hoofd gegroeid en hij is ernstig ziek. Enkele citaten uit zijn dagjournalen van 1832

23 januari

“Begonnen met het repareren van het doktershuis en de smidswinkel. De boekhouding van mijn voorganger was een complete warboel, waar niemand wijs uit kon worden. Ik zag ook meteen dat er maar wat werd aangeklooid en daarom heb ik de taken verdeeld. De sergeant van de artillerie heeft een begin gemaakt met het verwijderen van het verliederlijkte materieel.”

24 januari

“Niemand die ooit maar iets bijhield over de bannelingen en de vrouwen. Vanaf nu laat ik ze controleren.”

25 januari

“Vandaag wat orde proberen aan te brengen in en op mijn bureau. Wat een gigantische chaos! ’t Is allemaal zo intens smerig dat het een kweekplaats van kakkerlakken en spinnen is. De chirurgijn Wagner doet alles wat in zijn vermogen ligt om het lot van de zieken wat draaglijker te maken. Tijdens de overdracht

van het commando over het detachement infanterie heb ik bevestigd dat alle manschappen bewapend waren. Ik heb me echter schromelijk vergist. De soldaten die zijn overgenomen van de artillerie blijken roestige Engelse geweren te hebben.

Ik heb werkelijk nog nooit zo'n rotzooi gezien. Alles ligt door elkaar. Het is een schande!"

28 januari

"Afgelopen nacht heeft het zwaar geregend. De gouvernementsprauw, die lek was en onherstelbaar, is gezonken.

Heb de Engelse geweren laten poetsen. Ze waren door en door verroest.

De korporaals Dirksen heb ik vier dagen arrest gegeven vanwege een brutale mond tegen de onderofficieren.

De korporaals Magodoedo en Braham gestraft met twee dagen politiecel, omdat ze hun opgedragen werk slordig hebben uitgevoerd."

We slaan enkele jaren over. *Merkusoord* bestaat inmiddels ruim zes jaar. Uit de correspondentie van de bevelhebbers met het gouvernement op de Molukken blijkt dat de leiding van de volksplanting het niet meer ziet zitten. De brief die de civiele en militaire commandant Boon op 22 november 1834 aan de Molukse gouverneur schrijft is veelzeggend. Hij wil het bijltje erbij neergooien:

"Hoe graag ik hier ook langer zou blijven, ik moet u dringend verzoeken mij met de eerstvolgende scheepsgelegenheid af te laten lossen. Ik ben ziek en niet in staat hier langer te blijven. Al sinds de 4e juli word ik gekweld door hete en koude koortsaanvallen die me inmiddels zo hebben verzwakt dat ik onherkenbaar ben geworden. Daarbij komt dat ook mijn milt is aangedaan. Geloof u me,

ik heb gewacht met dit verzoek tot ik echt niet meer kon. Als ik niet met de meeste spoed word afgelost, haal ik misschien mijn 26-ste verjaardag niet eens."

Op 13 april 1835 treedt er een nieuwe bevelhebber aan. Hij zal tevens de laatste bestuurder van de volksplanting zijn. Tweede luitenant Carton is druk bezig als vredestitcher. Naburige stammen zijn weer eens in oorlog met elkaar en over en weer worden er koppen gesneld en dorpelingen afgevoerd als slaaf. Hij wil maatregelen treffen. Maar op Ambon is intussen het vonnis over *Merkusoord* gevelde. Op 22 februari 1836 loopt het marinefregat *Diana* binnen. De overlevenden krijgen opdracht onmiddellijk te boorden en de houten verschaning in brand te steken. Wat hutten van officieren, gereedschap en voedsel ontsnappen aan het vuur. Een kolonie die nooit echt levensvatbaar was is voorgoed van de kaart geveegd. Het zou tot 1909 duren voordat er ter hoogte van de 141-ste lengtegraad een nieuwe bestuurspost zou worden gevestigd die overigens onder internationale druk in 1962 moest worden afgestaan aan Indonesië.

Latere bezoekers van de mislukte volksplanting hebben er nooit meer iets van teruggevonden. Ook de vele graven zijn verzonken en overwoekerd door de natuur.

Vidua tenslotte is slachtoffer geworden van zijn dadendrang. Enkele maanden na zijn bezoek aan *Merkusoord* glijdt hij weg in een kolkende lavapoel op de Lahendongvulkaan in het noorden van Sulawesi en overlijdt aan de gevolgen. Zijn aantekeningen zijn helaas verloren gegaan. Slechts zijn vele brieven aan familie en vrienden zijn bewaard gebleven en vormden de basis van de biografie die de Italiaanse historica Marisa Bonisoli schreef over het ongelukkige leven van de hemelbestormer, graaf Carlo de Vidua.

Literatuur:

Marisa Viaggi Bonisoli "Carlo Vidua
 Narrazione viaggio alla Nuova Guinea 1830"
 en "Una vita ricreata" Tweedelige Italiaans-
 Engelse uitgave. Edizioni Angolo Manzoni,
 prima edizione Gennaio 2003. ISBN 88-
 86142-90-0

Fré Huizinga "Merkusoord", sources on the
 First Dutch Establishment in New Guinea
 (1828,1936)." Onder auspiciën van het
 Penerbitan Naskah Sumber Arsip Nasional
 Republik Indonesia. Jakarta, 2004 ISBN 979-
 8101-97-9

J.H. de Boudyck-Bastiaanse "Voyages faits
 dans le Moluques à La Nouvelle-Guinée et à
 Célèbes avec le comte Charles de Vidua de
 Conzano, à bord de la Goëlette royale l'Iris.

Paris 1845, Arthus Bertrand. Editeur, Libraire
 de la société de géographie, Rue Hautefeuille
 23

Caesare Balbo, "Lettere del conte Vidua"
 Volume III, Torino 1834

Tijdschrift voor Nederlandsch Indië 5 (1843) p.
 281-388. Door onbekende geschreven
 biografie over Vidua en enkele in het
 Nederlands vertaalde brieven uit Caesare
 Balbo's "Lettere del conte Vidua".

Dick van Nisius, "Naar het Wilde Oosten", de
 auteur, journalist en neerlandicus, schreef een
 boek over de kolonisatie van Nieuw-Guinea,
 dat hij binnenkort hoopt te publiceren.

Een schets van Aardenburg in de kleuterjaren van Petronella Moens

'T STEEDJE AARDENBURG TE ZIEN VAN DE KOORNMOLEN. 1739.
HENDRIK SPILMAN (1721-1784) EN ABRAHAM DE HAEN (1707-1748)

Arco Willeboordse

'Aardenburg is een klein Steedje'. Zo begint pleonastisch de beschrijving van Aardenburg in de *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden*. De beschrijving is de meest uitgebreide van Aardenburg in het midden van de 18e eeuw, in 1740 om precies te zijn. Twintig jaar later, in de kleuterjaren van Petronella Moens, zal het plaatsje er, gegeven de geringe lokale dynamiek, niet veel anders uitgezien hebben. Laten we er eens een kijkje nemen.

Straten, huizen en gebouwen

'In Aardenburg zyn tegenwoordig niet meer dan zes Straaten, honderd vier en veertig bewoonbare Huizen, die er nog redelyk wel uit zien, en ruim vyf honderd en zestig Inwooners'.

De plattegrond van Aardenburg was in de middeleeuwen een stuk groter geweest. Op het hoogtepunt van zijn bloei, rond 1300,

telde de stad c. 5-6000 inwoners: een forse, Vlaamse haven- en handelsstad dus. Daarna raakte de stad echter in verval door oorlogen, verzanding van de waterwegen, sociale onrust, andere economische omstandigheden e.d. Na 1604, toen Aardenburg veroverd werd door Prins Maurits, vestigde zich er een grotendeels nieuwe bevolking bestaande uit c. 500 protestantse geloofsvluchtelingen, arbeiders en soldaten. Een eeuw later was dit aantal nauwelijks gestegen.

'De gebouwen zyn er van weinig belang,' schrijft de *Tegenwoordige Staat*. De Sint-Baafskerk, *'thans van de Gereformeerden gebruikt (...) is redelyk groot en net, hebbende eenen tamelyken hoogen en sierlyken Tooren.'* De kerk was in de Tachtigjarige Oorlog verwoest en daarna met financiële hulp van de Staten-Generaal in Den Haag hersteld. *'Ook hebben de Doopsgezinden te Aardenburg eene Kerk en Predikant.'* Dit was een houten schuur gelegen achter het

huis 't Lam aan de Weststraat. Aan dezelfde straat lag *'een Weeshuis (...) dat gelyk dat van Sluis door Regenten bestierd'* werd.

De vesting

Aardenburg werd omringd door vestingwallen, althans de resten daarvan. De middeleeuwse vesting was na 1620/25 zowel

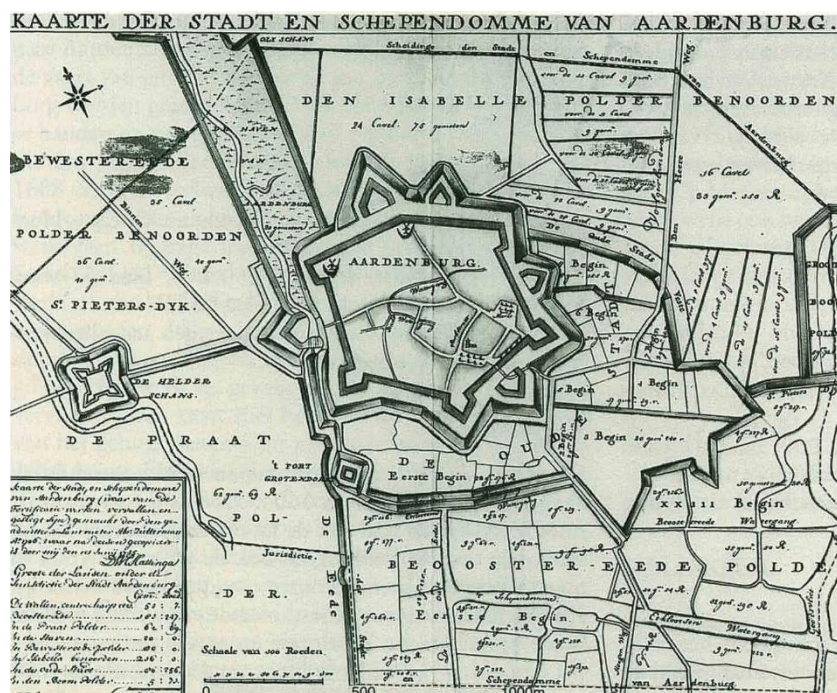
meer geslooten worden. In 1765 werd door de magistraat besloten de Landpoort af te breken, hetzelfde jaar dat Petronella in Aardenburg kwam wonen.

Ten noorden en westen van Aardenburg lagen verscheidene kleinere verdedigingswerken, in het bijzonder enkele schansen. Ook deze

waren na de Vrede van Munster in verval geraakt. Een uitzondering was de Elderschans dat ten westen lag van de haven en de Kaaipoort en eind zeventiende en gedurende de achttiende eeuw omgebouwd werd tot landgoed.

De haven

Aardenburg dankte zijn bestaan aan een waterverbinding met de Noordzee. In de middeleeuwen stroomde het riviertje de Ee langs de stad; het mondde even ten noorden van het huidige

gemoderniseerd als verkleind.

Gemoderniseerd door de aanleg van nieuwe brede grachten en aarden wallen. En verkleind tot ongeveer de helft van het oorspronkelijke middeleeuwse stadsoppervlak - dit vanwege de geringe grootte van de bevolking. Na de vrede van 1648 had *'men de Vestingwerken laten vervallen, en in de Jaaren 1688 en 1701, t' eenemaal geslegt'*. De wallen werd door de staat aan het stadsbestuur verkocht, die op haar beurt de aarde verkocht, alsmede de grond die zo vrij kwam voor agrarisch gebruik. Ook het plaatselijke garnizoen werd na 1688 teruggetrokken. Van de vesting resteerden toen nog slechts twee poorten: *'Twee Poorten zyn er nog aan Aardenburg, de Waterpoort [of Kaaipoort] en de Landpoort, die egter niet*

Draaibrug uit in het Zwin. De haven van Aardenburg was klein en lag vlakbij buiten het westelijke deel van de wallen. Daar legden schepen aan en werden goederen gelost. Via de Kaaipoort (Waterpoort) werden deze de stad ingedragen en afgezet in de stad of op een van de markten verkocht. Maar het verval van de stad na de middeleeuwen trof ook de haven. Het riviertje verzandde en werd te smal voor de steeds grotere schepen. De stad ontvolkte en verloor zijn markt- en havenfunctie. In 1701, aan het begin van de Spaanse Successieoorlog, was de haven *'door last van hunne Hoogmogenden'* tijdelijk gedicht. In 1719 *'na het openen der selve'* bleek al snel dat het onderhoud van de nauwelijks meer gebruikte haven en

haventoegang niet meer op te brengen was. Later in de eeuw ging de haven nog eens dicht, in 1813 definitief.

Bestuur

'De Regeering van Aardenburg bestaat uit één Baljuw, één Burgemeester van den Courpse en een Burgemeester der Schepenen, agt Scheepenen, één Griffier en een Ontvanger.' Aardenburg had stadsrechten sinds het einde van de twaalfde eeuw en daarmee een eigen, zelfstandige status en lokaal bestuur. *'Het Regtsgebied der Stads Overheid strekt zig uit over zes honderd drie en vijftig Gemeten en Roede Lands.'*

De baljuw was de vertegenwoordiger van het landsbestuur in Aardenburg en voor het leven benoemd. Meestal woonde hij niet in Aardenburg. Bij afwezigheid werden zijn taken waargenomen door de burgemeester van de corpse. Deze was verantwoordelijk voor bestuurlijke zaken en de belangrijkste Aardenburgse bestuurder. Zijn collega was de burgemeester van de schepenen die presideerde over de schepenbank, dat wil zeggen het gerecht of de vierschaar. Naast de beide burgemeesters werden jaarlijks ook nog de schepenen benoemd. Zij vormden een soort klankbordgroep in bestuurlijke zaken en vormden tevens de rechtbank. De zittingsperiode van hen allen was één jaar, van augustus tot juli. Alleen de leden van de hoogste klassen vond men geschikt voor het bekleden van een openbaar ambt.

In de eerste helft van de zeventiende eeuw had het 'nieuwe' Aardenburg een relatief open maatschappelijk karakter gehad. In de tweede helft van de eeuw stagneerden de mogelijkheden van sociale klimming en bijgevolg de deelname aan de stadsregering. Afkomst en bezit gingen een grotere rol spelen. In de achttiende eeuw kwam de bestuurspraktijk erop neer dat banen

verdeeld werden onder de 15-20 rijkste Aardenburgers (uitsluitend mannen natuurlijk). De rest van de bevolking had slechts te gehoorzamen.

Dat gold ook voor de besturen van andere semi-overheidsinstellingen, zoals het weeshuis en het gasthuis. Deze situatie werd goedgekeurd door vertegenwoordigers van de Staten-Generaal, die behalve de nieuwe bestuurssamenstelling elk jaar de stadsrekening kwamen controleren (en bijna altijd goedkeurden, ook als deze niet klopte).

Aardenburg was een onrustig stadje. De onrust was gelegen in culturele en precare sociaal-economische omstandigheden, maar ook te wijten aan het stadsbestuur. De magistraat was met zijn tien leden veel te groot voor zo'n kleine plaats. Maar lid te zijn van de magistraat was profijtelijk. Haar leden kregen bovendien allemaal een mooie vergoeding, hadden recht op provisies en konden daarenboven ook nog eens vrijgesteld zijn van bepaalde belastingen. In een aantal gevallen liepen deze voordelen nog door in het jaar nadat ze de functie bekleed hadden. En wanneer ze overleden waren, werden hun weduwen doorbetaald. De baljuw (in de praktijk een aanstelling voor het leven) was er nooit, maar ontving elk jaar desondanks gewoon zijn "tractement". Al deze lasten moesten opgebracht worden door de mindere klassen.

Stadsfinanciën

Dat alles zou nog (enigszins) draagbaar zijn als de stad financieel gezond was. Maar dat was zij allerm minst. Ook in stedelijke geldzaken mankeerde er veel. Anders dan het verzorgde en de mooi bijgehouden ontvangst- en uitgavenposten van de jaarrekeningen op het eerste gezicht doen vermoeden, was het een financiële chaos. Structureel gaf de stad honderden ponden meer uit dan zij ontving.

Een willekeurige reeks: in 1729 sloot de jaarrekening af met een tekort van £ 561, in 1730 was er een "quaad slot" van £ 521, in 1731: £ 608, 1732: £ 704, 1733: £ 707. In 1745 was de schuld van de stad opgelopen tot ruim £ 20.000, terwijl de inkomsten nog geen £ 2500 bedroegen. Het bestuur kon ternauwernood de rente op de schuld betalen, laat staan een begin maken met aflossing. In wezen was Aardenburg dus bankroet. Toch deed het bestuur alsof er niets aan de hand was: geen bezuinigingen, geen hervormingen, geen verbreding van het publieke, bestuurlijke en financiële draagvlak. Zelfs geen begin daarvan. De lasten kwamen zoals gezegd neer op degenen die wel belasting betaalden. Om kort te gaan: een inefficiënt bestuursstelsel, een verkwistende bestuurscultuur en een onvoldoende bestuurskwaliteit. Het bestuur nam zijn taken serieus en juridische kwesties werden over het algemeen zorgvuldig behandeld. Ook probeerde het bestuur de stad in politieke zaken bijvoorbeeld bij de landsregering goed te vertegenwoordigen. Maar toch is het, gegeven de genoemde wantoestanden, niet zo'n wonder dat het bestuur weinig gezag afdwong. Leden van de magistraat werden regelmatig beledigd en zelfs gemolesteerd. In 1752 hadden de "gequalificeerde burgers" genoeg van de wantoestanden en schreven een onthullende brief aan de stadhouderlijke regering in Den Haag (die zes jaar wachtte met maatregelen en dan nog halfslachtig).

De bevolking

De Aardenburgse populatie was zeer gemêleerd van herkomst. Een deel bestond uit afstammelingen van Vlamingen met een lange lokale afstammingsgeschiedenis. Een ander deel waren nazaten van protestantse geloofsvluchtelingen uit het begin van de zeventiende eeuw, in het bijzonder gereformeerden en doopsgezinden. Weer anderen waren nakomelingen van hugenoten

die Frankrijk ontvlucht waren aan het einde van de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw. Ook de Duitse en Franse garnizoenssoldaten en arbeiders en andere migranten uit Holland (vooral de Zuid-Hollandse eilanden) en Zeeland hadden invloed gehad op de bevolkingssamenstelling. De familie Moens kwam in 1764 in Aardenburg dus terecht in een qua afstamming zeer diverse bevolking.

Groei van de bevolking zat er nauwelijks in. Gelegen aan de grens, aan de rand van het land en in een weinig toegankelijk, dunbevolkt en agrarisch gebied waren er weinig perspectieven voor demografische en economische ontwikkeling. De oorlogen en economische crisis in de eerste helft van de achttiende eeuw maakten de situatie er niet beter op, vooral voor de lokale arbeiders. Sommige Aardenburgers vertrokken naar elders (om zowel economische als huwelijkse redenen), soms vestigden zich er mensen van elders (idem), maar over het algemeen was er sprake van demografische stilstand. Pas na 1750 kwam hierin, vooral onder invloed van economisch betere tijden, verandering en begon het bevolkingsaantal voor het eerst sinds ruim een eeuw weer stapsgewijs te stijgen.

In de eerste helft van de zeventiende eeuw had de 'nieuwe' stadsgemeenschap nog een redelijk open karakter gehad. Sociale promotie was mogelijk, mits men voldeed aan de maatschappelijke gestelde gedrags- en geloofsnormen. In de tweede helft van de zeventiende eeuw waren de (zeker hogere) maatschappelijke klassen geslotener geworden. Dit werd versterkt door zowel de demografische stagnatie als het vertrek van het garnizoen waarvan een zekere libertijnse (sommigen spraken overigens van 'losgeslagen') kleuring was uitgegaan. Pas in de tweede helft kwam hierin verandering onder invloed van de gestage bevolkingsgroei.

Economie

'De handel van Aardenburg (...) bestaat voornamelyk uit Graanen, Hout en sterke Dranken. In 't jaar 1729, heeft eene Maatschappij van Koopluiden het pooten der Meede te Aardenburg begonnen; en in 't jaar 1734 heeft men er eene groote Meestoove gebouwd. De Meede, die hier valt, mag, zo men my berigt, nevens de Zeeuwsche gerekend worden. Van ouds heeft men negen Gildens te Aardenburg gehad; waar uit men afneemen mag, dat de handel daar eertyds veel grooter geweest is, dan tegenwoordig.'

Binnen Aardenburg verdienden de mensen hun brood met nering, ambacht en handel. In het gebied rondom Aardenburg was verreweg het grootste deel van de lokale beroepsbevolking werkzaam in de landbouw. In de eerste helft van de achttiende eeuw waren de graanprijzen erg laag en stegen de polderlasten, terwijl de lonen gelijk bleven. De Vlaamse landbouw vormde een steeds grotere concurrent. Bovendien leidden oorlogen en oorlogsdreiging tot uitvoerverboden op de Vlaamse steden.

Zowel de boeren als de arbeiders hadden het moeilijk. De laatsten werden echter het meest getroffen. Om in deze moeilijke tijd kosten te besparen, stootten de boeren nevenactiviteiten als kaas maken, garen spinnen en bier brouwen af en namen in het seizoen liever goedkope Vlaamse trekarbeiders aan dan duurdere 'Aardenburgers'. De lokale arbeiders vonden maar gedeeltelijk ander werk in de zich langzaam ontwikkelende branches handel en nijverheid. Niet zelden vertrokken ze.

De grote boeren wisten de lange crisis en de regelmatig terugkerende misoogsten het best te overleven (vooral de misoogst van 1740 was rampzalig). Omdat bedrijfsplitsingen bijna niet voorkwamen, bleef de streek

gekenmerkt door grote, levensvatbare boerenbedrijven. Zij wisten hun grondbezit zelfs te vergroten, waardoor het aantal middelgrote bedrijven verminderde. Grote boeren breidden hun boerderijen, woonhuizen en schuren uit of vernieuwden ze. Menig forse boerderij dateerde uit deze tijd. Een aantal zoons en dochters van herenboeren trouwde met burgers en middenstanders in Aardenburg. Zij bouwden vooral aan de Markt en in de Weststraat enkele grote woonhuizen.

In de tweede helft van de achttiende eeuw keerde de economische malaise en zat het economische tij duidelijk mee. De grote boeren hadden hiervan duidelijk het meeste voordeel. De sociale verschillen groeiden, vooral op het platteland. Toch profiteerden ook anderen. Dat is bijvoorbeeld te zien aan het eerder genoemde langzaam oplopende bevolkingsaantal. De groei van handel, nering en diensten nam navenant toe.

Ook andere aan de landbouw verbonden economische activiteiten kregen hierdoor een steun in de rug. Sommige hadden reeds een semi-industrieel karakter. In Aardenburg werden bijvoorbeeld de beide molens (Westmolen en Oostmolen) vernieuwd en een meestoof en een brouwerij (De Gouden Eykel) opgericht.

Religie

De dominante gezindte sinds de verovering van Aardenburg door Prins Maurits in 1604 was die van de gereformeerden. Andere protestanten waren doopsgezinden en vanaf 1685 Franse hugenoten. Openbare ambten waren voorbehouden aan de gereformeerden. Om loopbaanredenen wisselden doopsgezinden van gezindte, vooral vanaf het einde van de zeventiende eeuw. De aanvankelijk vijandelijke houding van de gereformeerden jegens andersdenkende

protestanten verdween in de tweede helft van zeventiende eeuw geleidelijk. In de loop van de achttiende eeuw werden de verhoudingen steeds meer ontspannen.

Katholieken werden in de eerste helft van de zeventiende eeuw door de Staten-Generaal officieel beschouwd en behandeld als vijanden. Op lokaal gebied was er, afhankelijk van de situatie, sprake van een gevarieerde houding, van kwaadaardig tot gedogend. In tijden van spanningen laaiden snel religieuze emoties op, op andere momenten bleef het rustig. Niet zelden werden religieuze (re)sentimenten opgezweept door een toevallige gebeurtenis. Soms bleef het bij woorden, andere keren kwam het tot gewelddadigheden. Ook de verhouding tussen protestanten en katholieken verbeterde gedurende de achttiende eeuw, vooral na 1750.

Slot

'Dit Steedje was (...) van zoveel aanzien (...) dat men het onder de voornaamste Steeden van Vlaanderen rekende', schrijft de Tegenwoordige Staat in 1740 in zijn paragraaf over de geschiedenis van Aardenburg. Compacter kan het verval van een aanzienlijke welvarende en bedrijvige 'Stad' in de middeleeuwen naar een ingedommeld *Steedje* rond het midden van de achttiende

eeuw niet beschreven worden. In dat ingedommelde *Steedje* groeide Petronella op, leerde zij schrijven en lezen, ontwikkelde zij haar verbale en literaire begaafdheid en schreef zij haar eerste gedichten. De band tussen Petronella Moens en Aardenburg is altijd hecht geweest. Gelukkig is ze dat opnieuw, sinds de hernieuwde literair-historische aandacht voor haar sinds het begin van deze eeuw.

Literatuur

NN, *Nederland in vroeger tijd. 18e eeuwse beschrijving van steden en dorpen in Nederland*, deel XIV, Zaltbommel, 1966 (tekst van *Hedendaagse Historie of Tegenwoordige Staat van alle Volken*, XIIde deel, Amsterdam, 1740/1751)

T. de Kruijf, e.a., *Atlas historische vestingwerken van Nederland. Zeeland*, Zutphen, 2004

A. Willeboordse, *Het onmisbare land. Zeeuws-Vlaanderen in 500 miljoen jaar en één dag*, Oostburg, 2013

EEN REISVERSLAG VAN EEN EERSTE BEZOEK OP 6 AUGUSTUS 2015 AAN AARDENBURG

Weiko Piebes

Wanneer we over de Appelstraat door de Groote Boompolder rijden zien we Aardenburg al liggen. Zo te zien staat de toren in de steigers.

Bij de Sint Pietersdijk rijden we parallel langs de zeer tot de verbeelding sprekende Heirweg - een middeleeuwse of misschien zelfs een Romeinse weg. Hier weer naast vinden we de Oude Biezenkreek ¹⁴.

We rijden rechtdoor en komen via de Oude Kerkstraat uit op de

Markt, waar we terrasjes zien en daarom de auto hier maar parkeren. De Markt heeft een bevreemdende uitstraling. Door de zwaar bebladerde bomen in groene en bruine kleuren is het onder de bomen donker, terwijl het nieuw (2006) aangelegde hart van het

plein vol met symboliek is opgebouwd en omringd. Het hart van het plein refereert aan het Romeinse verleden, dat wordt omringd door de middeleeuwen (vierkante pleinvorm), de negentiende eeuw (de bomenrij) en twintigste eeuw (een kiosk en gedenkteken) ¹⁵.

¹⁴ Topografische Atlas van Zeeland : Schaal 1:25.000 / Thomas Termeulen, Rob Kersbergen (samenstelling). - Landsmeer : Uitgeverij 12 Provinciën, 2014. - ISBN 978-90-77350-78-2. - p. 87

¹⁵ Aardenburg van alle kanten : Een wandeling langs de natuur, de monumenten en de cultuur van een historische stad / Arco Willeboordse; Jan Pleijte, Carlien de Backere (redactie). -

Ook de gebouwen rondom het plein komen uit diverse perioden. Dit alles verklaard de verwarrende uitstraling dat hier - wanneer we in het midden staan - in een straal van 30 meter op je af komt.

Aardenburg heeft dan ook een lange geschiedenis van minstens 8000 jaar. Herkenbaar wordt het ten tijde van de Romeinen - waar we later nog het een en ander van tegenkomen in de stad ¹⁶. Tot ze rond het jaar 275 verdwenen, werd het gebied vervolgens zo'n vierhonderd jaar overgelaten aan de grillen van eb en vloed. In 707 is geschreven bewijs van het bestaan van deze plek, al wordt het dan Rodenburg, burcht aan het riviertje Rudannâ genoemd. Mogelijk hebben de invallen van de Noormannen invloed gehad op de uitbreiding van de verdedigbaarheid van deze plek. In de loop der tijd veranderde de naam in Aardenburg. Ten tijde van de overwinning van Robrecht de Fries ¹⁷ in 1071 waren daar ook mensen bij uit Aardenburg.

Topjaren waren er in de dertiende en veertiende eeuw als goede buur van Brugge en Gent in de Vlaamse Hanze van Londen met vooral goederen als turf en laken. In 1280 en 1307 werd het even stapelplaats van de Duitse Hanze. Na verwoesting door volksleider Frans Ackerman en zijn mannen in 1383, tijdens de opstand tegen graaf Lodewijk van Male, was de glorie tijd over voor Aardenburg ¹⁸. Frans Ackerman (Gent, ± 1330 - 22 juli 1387) werd na de ondertekening op 18 december 1385 van de Vrede van Doornik en daarmee de herstelde Gentse privileges, enkele jaren later als wraakactie voor de dood van zijn vader vermoord door de zoon in de Sint-Pietersabdij ¹⁹. Vader Zeger van Hezele (de tweede zoon van Jan en Sibilla Haveskerke) had waarschijnlijk een conflict met dodelijk afloop op 22-7-1387 gehad met

Frans Ackerman ²⁰, die dus daarna zelf vermoord werd.

Aardenburg : Stichting Cultureel Aardenburg, 2014. - p. 14

¹⁶ [idem]. - p. 3

¹⁷ Zie voor meer info literatuuronderzoek Ontdekking van de Vrije Friezen – Robrecht de Fries

¹⁸ Op verkenning door Aardenburg / G.A.C. van Vooren. - [s.l.] : [s.n.], [z.j.]. - p. 3-4

¹⁹ Wikipedia Frans Ackerman

²⁰ Repertorium van de Vlaamse adel : (ca. 1350-ca. 1500) / Frederik Buylaert. - Historische monografieën Vlaanderen, 1. - Gent : Academia Press, 2011. - ISBN 978-90-382-1851-9. - p. 355

In de inleiding van *Aardenburg van alle kanten* verwoordt de voorzitter van Stichting Cultureel Aardenburg Jan I. Pleijte onze bevreemdende en verwarrende gevoel

met 'Zij [de Aardenburgers] *verbazen zich vooral over de verbazing van anderen*', waarmee wij gerust gesteld worden door het feit dat we dus niet de enigen zijn. We kijken eens rustig om ons heen en zien in het midden van 'het Romeinse verleden' als 4 poortwachters de beeldengroep uit 2010 van MaRF (Oostende, 01-1951)

Vergeten namen, vergeten gezichten. Een opmerkelijk beeldenpartij bestaande uit 4 vrouwen, waarbij de 'kledij' onder andere is

opgebouwd uit de handafdrukken van 36 lokale kinderen. Het is een eerbetoon aan alle anonieme bewoners van Aardenburg door de eeuwen heen die hun bijdrage hebben geleverd

aan de opbouw van deze plek.

Een eerbetoon aan een bekende Aardenburger vinden we heel toepasselijk in de bomenring - dat symbool staat voor de negentiende eeuw - waar een obelisk het zijaanzicht en naam van George August Vorsterman van Oyen (1843-1915) draagt. Zijn belangrijkste bijdrage bestond uit het zijn van hoofdonderwijzer, archivaris, dagbladuitgever, landbouwdeskundige en lid van het bestuur (op gemeentelijk, provinciaal en landelijk niveau). Zijn vrienden - die dit monument voor hem oprichtte - vonden hem *facile princeps erat*, gemakkelijk de eerste, getuige een tekst op deze gedenknaald.

Wanneer we de Marktstraat inlopen op weg de toren, zien we een soort opslagpand staan dat een grappige verdeling heeft op het dak. We zien deze indeling ook vaak op boerderijen, waarbij het voorste woongedeelte donker geglazuurde dakpannen heeft, gevolgd door stal/schuur

met rode dakpannen. In dit geval gaat het voor beide pannen niet op.

We lopen de Sint Bavostraat in en krijgen de toren (met rijksmonumentnummer 6881) in het vizier, dat inderdaad in de steigers staat. We lopen via de schaduwzijde een rondje om de kerk en mogelijk komen we een ingang tegen. Onderwijl kunnen we even de grove geschiedenislijnen van dit gebouw op een rijtje zetten.

Op de plaats van de kapel, dat naast de oude burcht lag, is het begin van de Sint-Baafskerk (6880) gebouwd ²¹. Dit zou gebeurd

zijn door monniken van de Sint-Baafsabdij van Gent in 959 ²², al stelt het diploma van Lotharius uit 966 dat er in Aardenburg alleen een moederkerk (Mariakerk) en een kapel (de latere Sint-Baafskerk) waren ²³. Deze Onze-Lieve-Vrouwekerk (Mariakerk) was een eigenkerk ²⁴. De Sint-Baafskerk, een vroeg-Romaanse gebouw, had een bijzonder klaverbladvormig koor, waarbij de drie bladen uitkwamen op het driebeukig schip. De twee zijbladen waren echter wel afgesloten van de zijbeuken ²⁵. Rond 1025 was de Sint-Baafskerk een zelfstandige parochiekerk geworden ²⁶, al menen anderen dat dit pas tussen 1266 en

²¹ Op verkenning door Aardenburg / G.A.C. van Vooren. - p. 15

²² Geschiedenis van Zeeland / Stichting Historisch Onderzoek Zeeland. - Deel I: Prehistorie-1550 / Paul Brusse, Peter Henderikx (redactie). - Zwolle : WBOOKS, 2012. - ISBN 978-90-400-0752-1, p. 151

²³ Op verkenning door Aardenburg / G.A.C. van Vooren. - p. 15

²⁴ Geschiedenis van Zeeland, Deel I: Prehistorie-1550 / Paul Brusse, Peter Henderikx, p. 151

²⁵ Meer dan 1000 jaar Sint Baafs Aardenburg / J. van Hinte, W.P. Dezutter. - eerste druk 1974. - Aardenburg : Kerkvoogdij van de Nederlandse Hervormde gemeente Aardenburg, 2008. - p. 6

²⁶ Geschiedenis van Zeeland, Deel I: Prehistorie-1550 / Paul Brusse, Peter Henderikx, p. 151

1279 gebeurde²⁷. In 1202 werd de kerk 'verwoest'²⁸ door brand²⁹. Hierna werd de kerk opnieuw opgebouwd - vanzelfsprekend op de restanten die er nog waren en vanwege de groei en het succes van Aardenburg aan de schepenzijde met het dubbele verlengd in, wat we nu Scheldegotiek noemen³⁰.

Bijzonder zijn ook de beide traptorentjes die op de grens van beide stijlen gemaakt zijn in de Scheldegotiek-stijl, maar hier niet vierzijdig of rond zijn, zoals meestal het geval is in de Scheldegotiek³¹.

De gouden eeuw van Aardenburg liep door tot in de 14e eeuw, zodat er halverwege deze eeuw wederom een uitbreiding plaatsvond³². Hierop volgden de eeuwen van vernietiging, beschadigen, branden, plunderingen tot en met het einde van de Tweede Wereldoorlog, waaruit het gebouw zwaar beschadigd kwam. Na de bevrijding zorgde uiteindelijk een storm

op 28 december 1945, dat de tot gatenkaas geschoten toren, omwaaiide. De restauratie van dit gebouw zou tien jaar in beslag nemen, van 1947-1956³³.

Wanneer om het koor zijn gelopen, komen we het laatste werk van de in 2009 overleden Chris Ferket (Reynaertkunstenaar) tegen. We kwamen in Hulst³⁴ ook werk van hem tegen. De onthulling van dit *Koor van Bach*, een naam dat gegeven is door Jan Pleijte van de Stichting Cultureel Aardenburg³⁵, op 17 juli 2009 om 19.00 uur³⁶, heeft Ferket zelf niet meer meegemaakt. Het verhaal gaat dat hij zijn eigen hoofd - wij denken de negende van rechts - tussen de 28 hoofden van deze koorleden heeft geplaatst. Typerend voor Ferket zijn ook de ganzenkoppen op de uiteinden van dit stuk.

Dit *Koor van Bach* is een eerbetoon aan allen

die de traditie van de uitvoering van de *Matthäuspassion* op Palmzaterdag hebben ondersteund. In 1954 werd deze traditie, die teruggaat tot 1870, in Aardenburg aangewakkerd en tot 1973 brandend gehouden door de organist-dirigent Piet van Egmond. En nog steeds wordt elk jaar dit stuk van Johann Sebastian Bach (1685-1750) hier opgevoerd en behoort volgens de *Stichting Bach-Comité Aardenburg* - zonder overdrijving - tot de wereldtop.

We lopen verder langs de laatste aanbouw en komen halverwege het huidige gebouw de ingang tegen, dat ons naar het oudste gedeelte

²⁷ Aardenburg van alle kanten / Arco Willeboordse. - p. 15

²⁸ Meer dan 1000 jaar Sint Baafs Aardenburg / J. van Hinte, W.P. Dezutter. - p. 6

²⁹ Zeeuwse Ankers Sint-Baafskerk in Aardenburg

³⁰ Meer dan 1000 jaar Sint Baafs Aardenburg / J. van Hinte, W.P. Dezutter. - p. 12

³¹ [idem]. - p. 6, 12

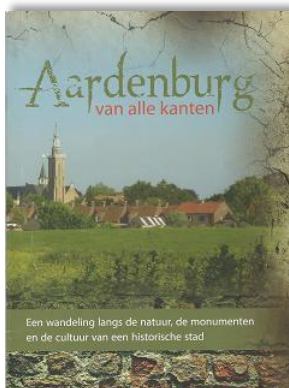
³² Aardenburg van alle kanten / Arco Willeboordse. - p. 15

³³ Op verkenning door Aardenburg / G.A.C. van Vooren. - p. 17

³⁴ Zie voor meer info reisverslag Aan de oevers van de Schelde - Hulst

³⁵ PZC, 21 juli 2009, 08:22 Koor van Bach zingt lof culturele week

³⁶ Stichting Cultureel Aardenburg Aardenburgse Zomerkunsten 2009

brengt. Hier struikelen we bijna over de graftombes die er her en der staan. Tijdens de renovatie in 1947-1956, werd tijdens

graafwerkzaamheden in 1949 een graf blootgelegd met een beschildering aan de binnenkant. Later werden er nog meer gevonden en een deel - dat wat we hier zien - heeft men naar boven gehaald en laten staan, zodat we deze nu kunnen aanschouwen³⁷. Nadat we een kleine bijdrage en enkele brochures hebben betaald, gaan we deze wonderlijke expositie bekijken. Het valt niet mee om een eerste indruk te krijgen. Het gebouw zelf, de graftombes, de op de vloer en aan de muur uitgestalde kunstvoorwerpen, de grafstenen, ze vragen allemaal aandacht. Vooral de ingelege grafstenen lopen grote kans om gemist te worden, wanneer we onwillekeurig het zicht

gaan volgen. We besluiten een structureel zigzaggende route te gaan volgen, zodat we alle objecten tegenkomen. Ook hier laten we slechts enkele objecten zien, omdat het anders te veel wordt.

Om de 'sarcofagen' of grafkelders zonder beschadigingen bovengronds te krijgen, werden ze aan de buitenkant eerst met gewapend beton verstevigd en vervolgens zo goed mogelijk geconserveerd. Na twintig jaar blijken de kleuren er toch op achteruit gegaan te zijn, zodat we nu eigenlijk naar kopieën kijken van de originele kleuren die meteen bij de opgraving zijn vastgelegd in het archief van de ROB. Verder hebben ze allen een dakraamwerk gekregen³⁸. De eerste die we hier tonen betreft een 'priestergraf', dat te herkennen is aan het kruis, dat gemaakt is van een levende boom, een *takkenkruis*. Alleen de priester mocht zo'n kruis hebben³⁹. We zien hier dat alle wanden beschilderd zijn. Wetende dat men in de middeleeuwen binnen 24 uur begraven werd, kunnen we ook bedenken dat er razendsnel gewerkt moest worden. Eerst moest het grafkuil gegraven worden waarin de muurtjes gemetseld werden. Vervolgens werd dit snel voorzien van een pleisterlaagje. In deze krappe ruimte

van 45 x 55 x 180/210 cm moesten de schilderijen - zeer waarschijnlijk ook nog bij kunstmatig licht - worden aangebracht. Men gaat ervan uit dat schilders in het graf werkten, waar ze geen steun hadden aan de nog natte wanden. Tijdelijk verdieping ten behoeve van de werkhouding van de schilders wordt uitgesloten. Ook werd er geen gebruik gemaakt van

³⁷ Op verkenning door Aardenburg / G.A.C. van Vooren. - p. 17

³⁸ Meer dan 1000 jaar Sint Baafs Aardenburg / J. van Hinte, W.P. Dezutter. - p. 13

³⁹ [idem]. - p. 19

sjablonen. Tijdens het kopiëren is namelijk gebleken dat eerst de tekening werd ingekrast, wanneer - waarschijnlijk door een tweede (leerling)schilder - de vlakken werden ingekleurd. Vervolgens kon de eerste het afmaken door de zwarte lijnen aan te brengen ⁴⁰.

Een ander meer voor de hand liggende werkhouding is plat op buik liggen,

eventueel op planken, boven het graf. Een beetje schilder is namelijk wel in staat om schildering 'op de kop' aan te brengen. Zodoende ligt hij zichzelf niet met zijn eigen lichaam in de weg en kan ook het kunstlicht, dat men op de bodem van het graf heeft staan, goed weerkaatsen op het witte pleisterwerk.

De volgende beschildering beeldt Maria uit, die op een stenen bankje met betegeling zit. Jezus staat op haar schoot. Hier komt de wederzijdse liefde tussen moeder en kind tot uitdrukking. Bijzonder op deze afbeelding zijn de korenaren op Maria's schoot. Dit zou het oerbeeld van de moedergodin of moeder Aarde kunnen voorstellen ⁴¹.

De dakconstructie van de kerk laat hier fraai zien waarom dit deel het schip heet.

Op de vloer zien we een speciale vorm van kantwerk. Het heeft de vormen van de onderkant van het vrouwelijk lichaam. Hierachter vinden we aan een pilaar een wit vrouwspersoon aan het kruis.

Ondertussen komen we een grafsteen van zuster Godelieve tegen. Deze is na de sloop tijdens de Tachtigjarige Oorlog van de Mariakerk hiernaartoe verhuisd. De Mariakerk behoorde bij de Graauwzusterklooster dat tussen de Eedeweg en Kloosterpad lag en tijdens diezelfde oorlog werd verwoest. Op deze zogenaamde Kloosterwei (330191) liggen nog de beschermde restanten.

Op de grafsteen van zuster Godelieve staat verder te lezen dat ze is gestorven op 17 juli 1549 en 2 jaar Moeder is geweest van het klooster. Ze was een dochter van Joerys Paelding. Er liggen hier meer

grafstenen die na de verwoesting van de stad in 1944 omgekeerd als stoepsteen werden teruggevonden en met de restauratie van de kerk hier weer leesbaar werden neergelegd ⁴².

Ten slotte nog 2 fresco's die we terugvinden in de

sarcophagen. Wederom een met Maria en het

kindje Jezus. Wat bij deze vooral opvalt zijn de grote bloemen met daarbij de vele gekruiste kruizen. Deze zijn zowel in het zwart met een dunne kwast aangebracht en daarnaast tegelijkertijd met de grote bruine bloemen.

De andere betreft weer een priestergraf met daarop Jezus aan het kruis. Dit kruis is weer gemaakt van levend hout van de *wereldboom*. Bovenin zien we de zon en maan afgebeeld als zinnebeeld voor Christus en Maria. Opmerkelijk is hoe

Jezus hier aan het kruis hangt. Je zou hierin de Man-rune kunnen zien ⁴³. Deze *Mannaz* is de twintigste rune van het oude futhark, dat een symbool is voor de maatschappelijke orde, elkaars steun ⁴⁴. De vorm lijkt echter meer op

⁴⁰ [idem]. - p. 15-16

⁴¹ [idem]. - p. 19

⁴² [idem]. - p. 9

⁴³ [idem]. - p. 19

⁴⁴ Wikipedia Mannaz

de Y-vorm van Ψ , de Elhaz, dat ook Algiz of Eolh wordt genoemd. Dit is de vijftiende rune van het oude futhark, dat eland betekent. Deze rune symboliseert een levensboom en bescherming⁴⁵, waarmee het dus ook overeen komt met de levende wereldboom waaraan Jezus hangt.

Dit manrune kruis of gaffelkruis, ook wel furcakruis⁴⁶ genoemd, dat de Latijnse taalvariant is⁴⁷, wordt nog steeds gebruikt op de rugzijde van de kazuifels⁴⁸.

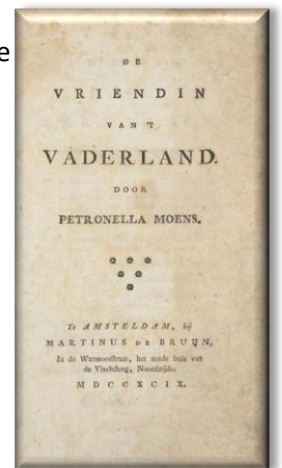
Nadat we onze tour hebben afgerond, krijgen we nog mini-college bij de bijzondere

priestersten en die bij de uitgang staan.

Hierna lopen we weer naar buiten en maken ons rondje om de kerk af. Hier

komen we een beeld van Petronella Moens (Kûbaard, 16-11-1762 - Utrecht 3-1-1843) tegen, dat gemaakt is door Ineke Ekkers, een op dat moment in Kûbaard⁴⁹ werkzame beeldend kunstenaar. Dit beeld is hier sinds 19 mei 2001 te bewonderen. Ekkers is zeer duidelijk in de boodschap die ze wil uitdragen. Om dit te begrijpen moeten we iets meer vertellen over Petronella. Toen haar moeder (Maria Albertina Lyklama Nijholt, 1732-1766) in het kraambed overleed in 1766 van haar zusje Baukje Maria, verbleef Petronella enige tijd bij haar oom en tante Erfstee die in IJzendijke woonden. Hier kreeg de roodvonk (toen scharlakenkoorts genoemd) en kinderpokken. Velen stierven hieraan, maar zij overleefde en genas, maar met blijvende schade aan het zicht: ze was de rest van haar leven zo goed als blind⁵⁰ of slechtziend. Van haar vader (Petrus Moens, 1732-1803, predikant) leerde ze schrijven. Ze blijkt over een uitstekend geheugen te beschikken en blijkt verbaal zeer beschaafd. Toen ze 23 was, won ze haar eerste literaire prijs voor haar gedicht 'De waare Christen'. Zij dicteerde haar teksten en haar vriendinnen of een *schrijffuffrouw* schreven haar teksten op, zodat ze een oeuvre van meer dan honderdvijftig titels heeft achtergelaten⁵¹. Teveel hier om op te noemen dus. Maar eentje *De Vriendin van 't Vaderland*, een eigen (politiek) tijdschrift - dat volgens haar inleiding de lezers niet zou vermoeien met politiek, al zitten we midden in de omwenteling en de zoektocht van de Bataafsche Republiek!⁵² - moet hier toch even genoemd worden.

⁴⁵ Wikipedia Elhaz

⁴⁶ Winkler Prins Encyclopaedie / E. de Bruyne, G.B.J. Hiltermann, H.R. Hoetink (hoofdredactie). - Twaalfde deel Keh-Loc. - Amsterdam : Elsevier, 1951. - p. 403

⁴⁷ Synonymia latino-teutonica : (ex etymologico C. Kiliani deprompta) : Latijnsch-Nederlandsch woordenboek der XVIIe eeuw / uitg. door Emile Spanoghe. - 3 delen. - Antwerpen [etc.] : Buschmann [etc.], 1889-1902. - Deel 2, p. 53 Furca

⁴⁸ Meer dan 1000 jaar Sint Baafs Aardenburg / J. van Hinte, W.P. Dezutter. - p. 15-16

⁴⁹ Zie voor meer info reisverslag Friesland provincie in Nederland - Kûbaard

⁵⁰ Petronella Moens

⁵¹ Huygens ING: Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland Moens, Petronella (1762-1843) [13/01/2014]

⁵² Zie voor meer info literatuuronderzoek Ontdekking van de Vrije Friezen – Franse invloed

Ekkers wil met dit beeld weergeven dat het eigenlijk niet gaat om het feit wat Petronella Moens in al die documenten heeft geschreven. Veel belangrijker vindt ze het feit dat ze heeft geschreven. Hiermee vertelt ze dat wat voor drama je ook overkomt, het gaat er vervolgens om wat je ermee doet. Laat je het erbij zitten

en leg je je erbij neer of leer je jezelf een andere manier van uiten of wat dan ook aan, waarmee je terugkomt. Het persoonlijke onverzettelijke is het verhaal van dit beeld ⁵³. Ze moest wegens geldgebrek tot op hoge leeftijd doorschrijven ⁵⁴, getuige de nieuwe uitgave van

bijvoorbeeld *Eenige gedichtjes voor kinderen, als klein geschenk* in 1841 dat we bij de Koninklijke Bibliotheek met auteur 'Moens, Petronella' als laatste boek tijdens haar leven kunnen vinden. Ter afsluiting van haar leven, kunnen we nog even teruggrijpen op de rede en het daarbij uitgegeven boekje "Gedachtenisrede, uitgesproken in de Evangelisch-Luthersche Kerk te Utrecht ... Door Johannes Decker Zimmerman", waarbij de correspondentie met de uitgever, dat het "Aan den lezer" vervangt, ook lezenswaardig is.

We verlaten het terrein van de kerk, maar

kijken eerst nog even achterom om het fraaie toegangspad te aanschouwen. Halverwege het pad valt echter ook nog iets anders op... de drie rode beuken aan de Ruiterskwartier. Deze doen onmiddellijk denken aan *De Drie Bomen* van Rembrandt en *Trois arbres* van Matthy Piebes.

We maken het rondje om de kerk af en lopen vervolgens weer over de Marktstraat naar het Archeologisch Museum, dat we uiteraard even bezoeken. Hier komen we ook weer de nodige dingen tegen uit de Romeinse tijd.

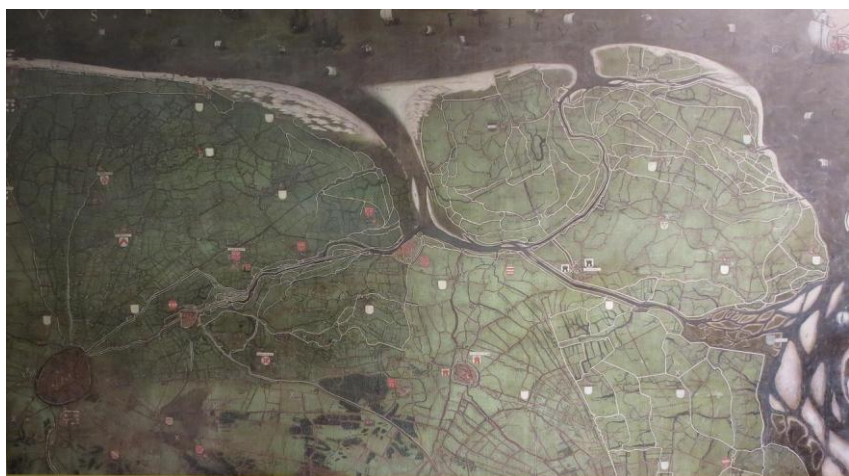
Zo ook een bekende: een Nehalenniasteen. Op deze staat volgens het museum: *Deae Nehalenniae Vegisonivs Martinvs Cives Secvanvs Navta V S L M* (Votum Solvit Libens

Merito). Dit betekent vrij vertaald: "Aan de godin Nehallenia, Vegisonius Martinus uit het land van de Sequani reder heeft zijn gelofte ingelost, gaarne en met reden", een tekst zoals we het intussen vaker hebben gelezen. Bijzonder is wel

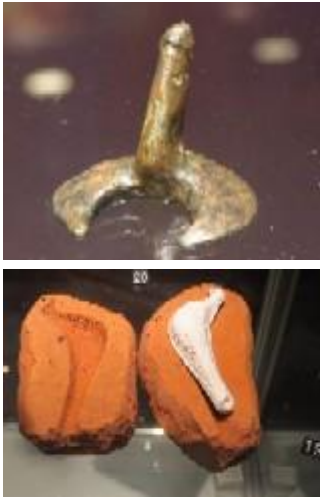
dat deze Martin uit de omgeving van Besançon kwam. Besançon is een stad die goed beschermd in een schiereilandkronkel van de rivier de Doubs ligt. Hiervandaan komen we via de Doubs - Saône - Le Rhône in de Middellandse Zee uit. Of dit de gebruikelijke route was voor deze schipper vergt meer onderzoek.

Aan de wand komen we ook weer een bekende kaart tegen. Hierop staat precies het detail van de kaart van het Brugse Vrije van Pieter Pourbus dat de toevoeropties van en naar Brugge laat zien, nadat 't Zwin aan het

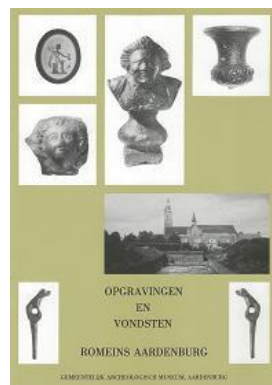
⁵³ Petronella Moens

⁵⁴ Huygens ING: Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland Moens, Petronella (1762-1843) [13/01/2014]

verzanden was. We zien hier Brugge linksonder en 't Zwin in het midden boven. Er ligt een vaarroute om het eiland van Cadzand heen, dat later als Nieuwvliet ingepolderd wordt. Daaronder zien we Oostburg liggen aan het vaarwater 'de Oude Brugse Vaart' dat naar de Schelde gaat.

En zo liggen ook hier weer talloze objecten die om aandacht vragen en worden er nog verhalen verteld omtrent de verdronken dorpen, de situatie van Aardenburg in de Middeleeuwen, het ontstaan en opgravingen

van de kerk met natuurlijk ook aandacht voor de beschilderde graftombes.

Wanneer we weer beneden zijn en nog even een gesprekje voeren met de medewerkster komen er nog twee brochures tevoorschijn waar we blij van worden. Deze *Op verkenning door Aardenburg* door G.A.C. van Vooren en *Opgravingen en vondsten : Romeins Aardenburg* door J.A. Trimpe Burger geschreven boekjes gaan natuurlijk mee. Van dat laatste boekje kunnen we al meteen gebruikmaken, wanneer we een stukje verder zijn gelopen, de Burchtstraat in. Hier vinden de vorm van een romeins poortgebouw, zoals men in 1976 heeft ontdekt en blootgelegd. Daarna is het weer toegedekt en 2.80 m hoger - het huidige maaiveld - gereconstrueerd met wat we nu zien: Een deel van de fundering van

de poort van de verdwenen castellum - de Porta principalis sinistra. Men gaat ervan uit dat de bouwmaterialen, na de nieuwe bewoning rond de 11e eeuw, langzaamaan zijn 'hergebruikt' ⁵⁵. Hoe zo'n complete *Vita Romana* eruit heeft kunnen zien, laat een maquette zien die hier ook te aanschouwen is ⁵⁶.

⁵⁵ Opgravingen en vondsten : Romeins Aardenburg / J.A. Trimpe Burger. - Aardenburg : Gemeentelijk Archeologisch Museum, 1992

⁵⁶ Aardenburg van alle kanten / Arco Willeboordse. - p. 20

Wanneer we verder lopen naar de Zuidstraat, komen we op de hoek het hoofd tegen van Jan Nieuwenhuijzen. Dit beeld is gemaakt

door Hans Luchies in 2003 ⁵⁷.

Op 14 mei 2007 is bij de Doopsgezinde Kerk in Edam een soortgelijk beeld onthuld ⁵⁸. Jan

Nieuwenhuijzen (Haarlem, 1-9-1724 - Amsterdam, 24-2-1806) zou eerst

'boekverkooper' worden, maar volgde zijn hart op vierendertigste leeftijd, toen hij doopsgezinde predikant werd. Eerst in Middelharnis, gevolgd door Aardenburg en Monnikendam. Wijs geworden als predikant was hij overtuigd geworden van de christelijke deugden en richtte hij - toen hij medestanders vond in Monnikendam - de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* op ⁵⁹. Hij was van 1763-1771 predikant in Aardenburg ⁶⁰.

Na zijn overlijden zijn er ter

nagedachtenis enkele redevoeringen uitgesproken: *Redevoering ter gedachtenis van den eerwaarden Jan Nieuwenhuijzen, stichter der Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen: benevens de gezangen en dichtstukken voorgedragen den 9. april 1806, bij gelegenheid van het lijkeest door het departement Haarlem der gemelde Maatschappij gevierd door Cornelis Scholl van Egmond (1777-1838) en door Coenraad Wertz de Redevoering ter gedachtenis van Jan Nieuwenhuijzen, leeraar der Doopsgezinden te Monnikendam, stichter der Maatschappij: tot Nut van 't Algemeen : uitgesproken bij*

⁵⁷ [idem]. - p. 21, 52

⁵⁸ Bericht van 't Nut. - Zevende jaargang, 2007 Het Nut leeft voort in het beeld van Jan Nieuwenhuijzen, p. 4

⁵⁹ DBNL auteurs Jan Nieuwenhuijzen, p. 4

⁶⁰ Aardenburg van alle kanten / Arco Willeboordse. - p. 21, 52

gelegenheid der algemeene vergadering dier Maatschappij, den 13den van Oogstmaand, 1806.

Maar ook in andere plaatsen werden redevoeringen gehouden: *Leiden - 12 Mei 1806* en *Gouda - 9 Augustus 1806*.

Jan Roemer heeft voor de jeugd nog hetzelfde jaar van zijn sterven een geschrift doen uitkomen dat de titel *Het leven van Jan Nieuwenhuijzen, oprichter der Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen, voor de jeugd* heeft gekregen. Voor zijn dood heeft hij een Gouden Eerpenning gekregen tijdens de algemene vergadering van 1788. De aanbieding speech en het dankwoord kunnen we nalezen in *Bij het overhandigen van den gouden eerpenning*.

We lopen via de Busschierstraat naar de Weststraat. Dit is de straat met de oudere en soms fraai gedecoreerde panden, waarvan we slechts een hier laten zien, *De Gouden Eikel*. Over dit pand uit 1646 gaat het verhaal dat Maurits van Nassau (1567-1625) ⁶¹ hier na de mislukte poging om Oostende te veroveren vanaf 12 mei 1604 verbleef, toen hij Aardenburg in handen had gekregen. Hiervandaan belegerde hij tussen mei en augustus van dat jaar de stad Sluis. Geschiedkundig kan dit (een pand uit 1646, waarin iemand verblijft die in 1625 is overleden) natuurlijk niet kloppen, maar hiervoor zal vast een passend

⁶¹ Wikipedia Maurits van Oranje

antwoord te vinden zijn, wanneer onderzocht wordt hoe deze vork precies in de steel zit. We lopen naar de fraaie Kaaipoort die aan de andere kant er nog fraaier en bijzonderder uit blijkt te zien. Deze poort is al vrij oud, maar

zoals we het hier zien, stamt het ongeveer uit 1650 en maakte het onderdeel uit van de Staatse Vestingstrategie. Hiervoor maakte

het deel uit van een ander vestingstelsel, namelijk die van Gwijde van Dampierre (± 1226 – Compiègne, 7 maart 1305⁶²), die deze poort in 1299 liet aanleggen. De haven van Aardenburg lag daardoor buiten de stad. De Oude havenkom is nu een plein geworden met de toepasselijke naam *Kaai*, maar door middel van divers steengebruik is het sinds de herinrichting van 2002 weer goed te herkennen als een voormalige haven⁶³.

We lopen vervolgens weer terug door de hele

Weststraat, omdat we de straat nog slechts voor de helft hadden gezien. Onderweg komen we het voormalige pand van het

Weeshuis uit 1624 / 1631 tegen. Maar ook een mooie 19de-eeuwse voorkant van de doopsgezinde kerk *Het Lam* uit 1636.

Aan het einde van de straat komen we een merkwaardig beeld tegen van P.Nand.R. uit 2008, dat de naam *Nike* - de Griekse godin van de overwinning - draagt. Dit is een verwijzing naar de munten en ring die hier gevonden zijn, waarop zij stond afgebeeld. In het beeld van Nand Huyghe wordt zij gesymboliseerd door de vleugel⁶⁴. P.Nand.R. staat voluit voor de fictieve firmanaam *Publi Nand Ria* van Nand Huyghe (Landskouter, 25-5-1948)⁶⁵.

Hoewel er voldoende of beter geformuleerd méér uitspanningen zijn aan de Kaai, lopen we toch via de Marktstraat terug naar de Markt, waar de auto staat om hier op een terras te gaan zitten. Na zoveel indrukken hebben we wel weer even behoefte gekregen aan een drankje. We schuiven aan bij Hotel – Bistro – Tearoom *Rudanna Castra* om even bij te komen. Wanneer we *Aardenburg van alle kanten* doorbladeren en afvinken wat we hebben gezien van datgene dat hierin besproken wordt, dan hebben we 18 punten van de 42 aangeboden items gezien en ervaren. Kortom, Aardenburg is iets te veelzijdig om op één dag te doen.

Aangezien de tijd ook vordert, besluiten we ook om hier aansluitend een hapje te gaan eten, zodat de chef z'n Scampi en Stoverij mag klaarmaken voor ons.

⁶⁴ [idem]. - p. 22

⁶⁵ p.NAND.r Bio & CV

internetraadpleging: 6 - 16-1-2016

⁶² Wikipedia Gwijde van Dampierre

⁶³ Aardenburg van alle kanten / Arco Willeboordse. - p. 29-30

Foto's: Weiko Piebes en Heleen van Baalen (de reizigers)
Boekomslagen bewerking: Weiko Piebes

Na het eten rijden we op ons gemak via de N251 langs de Krabbeschans bij Draaibrug, waar we de N253 richting Oostburg vervolgen. Hier rijden we over de Commerswerveweg langs de besproken terpen Locwirde en Cumbingascura. Wanneer we bij Schoondijke uitkomen, rijden we over N676 naar ons huisje bij Breskens.

PAN POËTICON BATAVUM

Panpoëticon Batavum was een achttiende-eeuws kabinet dat meer dan 300 portretten bevatte van Hollandse schrijvers. Een rijke Amsterdamse schilder, Arnoud van Halen (1673-1732) begon met het verzamelen rond de eeuwwisseling. De verzameling toont een tastbaar bewijs van de kracht van de Nederlandse literatuur in een tijd die traditioneel gezien wordt als neergang van de Republiek, grote invloed van het Frans en verlies van culturele identiteit.

Lieke van Deinsen onderzocht de geschiedenis van de collectie, die in 1807 door de explosie van een kruitschip aan het Rapenburg in Leiden bijna totaal vernield werd. Voor de moderne onderzoekers is een website geopend onder de naam www.schrijverskabinet.nl waar ook de beschrijving van Petronella Moens is te vinden. Haar boek is het eerste deel van een historische serie van het Rijksmuseum: *The Panpoëticon Batavûm*.

OMDAT IK IETS TE ZEGGEN HAD

Op de reizende tentoonstelling van negentiende-eeuwse schrijfsters op vier locaties in Nederland, als laatste in Utrecht, is materiaal te vinden van Petronella Moens.

Nadere informatie: Huygens instituut en KB.
www.womenwriters.nl
literatuurmuseum.nl

DBNL

Aan de lijst van primaire werken van Petronella Moens zijn dit jaar toegevoegd:

Herfstbloempje en *'s Menschen Begin, Midden en Einde*. Op dit moment wordt gewerkt aan de digitalisering van *De Twaalf Maanden des Jaars*. Bij gastcolleges o.a. op Pabo Driestar in Gouda en op de ECI in Amsterdam bleek bij studenten een grote behoefte aan digitale teksten van onze schrijfster.

